(इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णयाचे मराठी भाषांतर)

[२०२३] ५ एस.सी.आर. ९१८

सक्तवसुली संचालनालय, भारत सरकार

वि.

कपिल वाधवान आणि इतर

(फौजदारी अपील क्रमांक ७०१ - ७०२ / २०२०)

मार्च २७, २०२३

[के. एम. जोसेफ, हृषिकेश रॉय आणि बी.व्ही. नागरत्ना, न्या. न्या.]

फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ : कलम १६७ (२) परंतुक (अ) (२) - डिफॉल्ट बेल (वैधानिक जामीन / कसुरमुलक जमीन) – दावा – ६० / ९० दिवसांच्या कोठडीचा कलम १६७ (२) मधील तरतुदीनुसार - ज्या दिवशी दंडाधिकारी कोठडीचा आदेश देतात त्या दिवसाची गणना करणे किंवा तो दिवस वगळणे - निकाल: कलम १६७(२) आरोपीला कोठडी देण्याच्या दंडाधिकाऱ्यांच्या अधिकाराशी संबंधित आहे आणि दंडाधिकाऱ्यांच्या न्यायालयाने त्यांच्या न्यायालयाच्या नजरानीत सदर आरोपी असल्याची तारीख वगळण्याचे कोणतेही कारण नाही. असा निर्णय देण्यात आला कि : - ६०/९० दिवसांच्या कालगणनेमध्ये कलम १६७ अन्वये कोठडी दिलेल्या तारखेकडे दुर्लक्ष केल्यास संथ गतीने होणाऱ्या तपासाच्या कारणास्तव आरोपीला दीर्घकाळ कोठडीत राहण्यापासून विधिमंडळाचा संरक्षण देण्याचा हेतू विफल होईल. – कलम १६७ अन्वये

निर्धारित केलेल्या ६० / ९० दिवसाची, रिमांड (कोठडीच्या) कालावधीची गणना दंडाधिकाऱ्यांनी रिमांड (कोठडी) मंजूर केल्याच्या तारखेपासून केली पाहिजे - अशा प्रकारे, ज्या क्षणी विहित ६० / ९० दिवसांच्या कोठडीची मुदत संपते त्याच क्षणी, आरोपींना डिफॉल्ट (वैधानिक जामीन) मिळण्याचा अक्षम्य अधिकार प्राप्त होतो - वस्तुस्थितीनुसार आरोपींना १४/५/२०२० रोजी कोठडी सुनावण्यात आली होती आणि त्याप्रमाणे आरोपपत्र १२/०७/२०२० (म्हणजे साठव्या दिवशी) किंवा त्यापूर्वी दाखल व्हायला हवे होते - पण ते कोठडीच्या ६१ व्या दिवशी दाखल झाले - त्यामुळे आरोपींना डिफॉल्ट (वैधानिक) जामिनाचा अधिकार ६१ व्या दिवशी मध्यरात्री १२.०० वाजल्यानंतर मिळाला. - त्याच दिवशी आरोपीने डिफॉल्ट (वैधानिक) जामीन अर्ज दाखल केला - ई डी ने नंतर त्यादिवशी आरोपपत्र दाखल केले, - अशा प्रकारे, दोषारोपपत्रापूर्वीच डिफॉल्ट (वैधानिक) जामीन अर्ज दाखल करण्यात आला - अशा प्रकारे, जर ६१ व्या /९१ व्या दिवशी किंवा त्यानंतर आरोपपत्र / अंतिम अहवाल दाखल केल्यास आरोपी डिफॉल्ट (वैधानिक) जामिनास पात्र असतो - उच्च न्यायालयाने फौजदारी प्रक्रिया संहितेमधील कलम १६७ (२) मधील परंतुक (अ) (२); अवैध आर्थिक व्यवहार प्रतिबंधक कायदा, २००२, कलम ३ च्या आधारावर दिलेल्या जामीनाचे समर्थन केले आहे.

कलम १६७(२) - कोठडीचा दिवस समाविष्ट करून/वगळून ६०/ ९० दिवसांच्या कोठडीच्या कालावधीची गणना करण्याबाबत परस्परविरोधी मत - कलम १६७ (२) (अ) च्या तरतुदी अन्वये विहित ६०/९० दिवसांच्या कालावधीची गणना करणेबाबत रुस्तमच्या खटल्यात

छगंती च्या खटल्यातील बंधनकारक संहितेकडे दुर्लक्ष केले आणि अशा प्रकारे रुस्तमच्या खटल्याखातल्यातील निर्णय अयोग्य मानला जातो.

न्यायालयीन पूर्वदाखल्याचा सिद्धांत : कायद्याच्या तरतुदींचा योग्य विचार न करता दिलेला न्यायनिर्णय - याचा नियम - असा निर्णय देण्यात आला की :न्यायीक उदाहरणाच्या सिद्धांताला अपवाद आहे - यात अशी तरतूद आहे की जेव्हा एखादा निर्णय संबंधित उदाहरण किंवा इतर कोणत्याही बंधनकारक प्रामाण्याच्या अज्ञानामुळे दिला जातो, तेव्हा तो स्वयंसिद्ध चुकीचा कायदा आहे असे म्हटले जाते - सुरुवातीच्या मताचा निर्णय आधार घेऊन भिन्न मतांमुळे उद्भवणारा संघर्ष सोडविणे समर्पक ठरते.

जनरल क्लाजेस ॲक्ट (सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम, १८९७) : ची लागूता , कलम १६७(२) (अ) अन्वये दिलेला ६०/९० दिवसांचा कालावधीची गणना करते समयी – असा निर्णय देण्यात आला कि कलम १६७ ला सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम लागू होत नाही, कारण निर्धारित कोठडी कोणत्या 'कधीपासून' सुरू होऊ शकते हे निश्चित नाही.

या संदर्भात उत्तर देताना न्यायालयाने खालील प्रमाणे निर्णय दिला : १.१ बंधनकारक प्रामाण्याच्या नियमात अशी तरतूद आहे की कायद्याच्या तरतुदींचा योग्य विचार न करता दिलेला न्यायनिर्णय हा न्यायिक प्रामाण्य सिद्धांताला अपवाद आहे. खरेतर यात अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, जेव्हा एखादा निर्णय संबंधित पूर्वदाखाल किंवा इतर कोणत्याही बंधनकारक प्रामाण्याच्या अज्ञानात दिला जातो, तेव्हा तो चुकीचा कायदा आहे असे म्हटले जाते. सुरुवातीच्या

मताचा निर्णयाचा आधार घेऊन भिन्न मतांमुळे उद्भवणारा संघर्ष सोडविणे यथे समर्पक ठरते. [परिच्छेद ३०] [९३८-डी-ई]

१.२ छगंती या प्रकरणाच्या बाबतीत असा निर्णय देण्यात आला की ९० / ६० दिवसाचा कालावधी हा कलम १६७ (२) मधील परंतुक (अ) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे कोठडीच्या तारखेपासूनच मोजण्यात येतो आणि तपासाच्या उद्देशाने ९० / ६० दिवसांची कोठडी देण्याचा विधिमंडळाचा मानस असल्याचे दुरुस्तीद्वारे स्पष्ट करण्यात आले आहे. असे स्पष्ट मत व्यक्त केले गेले कि एकूण कोठडीच्या कालावधीच्या संदर्भात परंतुक (अ) मधील तरतुदीचाच साध्या भाषेचानुसार अर्थ असा आहे कि जणू काय ती एक संपूर्ण संहिताच आहे आणि मग याच धर्तीवर त्याचा अर्थ लावला जातो आणि पुढे सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम किंवा मुदत अधिनियमातील तरतुदींचा वापर करणे पूर्णपणे अनावश्यक आहे. एम. पी. (मध्यप्रदेश) राज्य विरुद्ध रुस्तम प्रकरणात कलम १६७ (२), (अ) मधील तरतुदी मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत कोठडीची तारीख वगळण्यात यावी, असे मत व्यक्त करण्यात आले. रुस्तमचं प्रकरण वाचल्यावर असे लक्षात येतं कि कालावधीची गणना करताना न्यायालयाने सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियमाच्या कलम ९ आणि १० चा विचार केला आहे. परंतु तसे करताना रुस्तम या प्रकरणामध्ये न्यायालयाने छगंती प्रकरणामध्ये घालून दिलेल्या गुणोत्तराची दखल घेतली गेलेली नाही, कारण या प्रकरणामध्ये हे स्पष्टपणे निर्देशित केले गेले आहे की कलम १६७ (२) अंतर्गत कालावधी मोजणीच्या उद्देशाने, सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियमातील तरतुदी लागू होणार नाहीत. कलम १६७ (२) आणि परंतुक (अ) यामागील विधिमंडळाचा कायदेविषयक हेतू लक्षात

घेता सदरची तरतुद ही स्वत:च एक संपूर्ण संहिता आहे आणि रुस्तम प्रकरणात मांडलेली गणना पद्धत योग्य मार्ग असू शकत नाही आणि हे छगंती प्रकरणामध्ये स्पष्ट केले आहे. पुढे कलम १६७ (२) च्या परन्तुक (अ) अन्वये दंडाधिकाऱ्यांनी कोठडीचे आदेश दिल्यापासून ६०/९० दिवसांच्या कालावधीची मोजणी करण्याबाबत छगंती या खटल्यातील बंधनकारक उदाहरणाकडे दुर्लक्ष करून, रुस्तम च्या प्रकरणामध्ये निर्णय देण्यात आला आणि तो कायद्याच्या तरतुदींचा पूर्ण विचार न करता दिलेला न्यायनिर्णय आहे. त्यामुळे रुस्तमच्या खटल्यातील ६०/९० दिवसांच्या मोजणीच्या कालावधीसंदर्भात आलेला ऑपरेटिव्ह (प्रवर्ती) भाग, सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियमाच्या कलम ९ आणि १० वर अवलंबून जिथे न्यायालयाने कोठडीची तारीख वगळली आणि छगंती या प्रकरणातील विपरीत मताकडे दुर्लक्ष केले, आणि म्हणून हे आता न्यायालयीन बंधनकारक पूर्वादाखाला असू शकत नाही कारण तो पूर्ण विचारांती दिलेला न्यायनिर्णय नाही [परिच्छेद २६, २८, २९, ३१] [९३७- डी-एफ, जी-एच; ९३८-ए-सी; ९३९-बी-सी]

१.३ कलम १६७ मध्ये, तपास पूर्ण करण्यासाठी प्रारंभ किंवा शेवटसाठीचा बिंदू नाही. सी आर पी सी, कलम १६७ च्या उपकलम (१) मधील तरतुदी, उपकलम (२) च्या अनुषंगाने अखंडपणे पुढे सलग आहेत. दंडाधिकारी यांच्या समोर आरोपी याला अटकेच्या अनुषंगाने एक पुढची प्रक्रिया म्हणून पोलीस हजार करतात त्याचवेळी आरोपीचा सुद्धा अटकेनंतर २४ तासांच्या आत दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करूनघेण्याचा अधिकार आहे. ज्या दिवशी आरोपीला दंडाधिकाऱ्यांसमोर रिमांडवर हजर केले जाते, त्या दिवशी दंडाधिकाऱ्यांना त्या दिवसाची गणना करून पोलीस - कोठडीत पाठविले जाते किंवा त्याला कायम ठेवून किंवा दंडाधिकारी कोठडीत

ठेवण्याचा अधिकार कलम १६७ च्या उपकलम (२) नुसार देण्यात आला आहे. येथे दोन प्रक्रियांमध्ये विराम / ब्रेक असू शकत नाही. कलम १६७ मध्ये परिसीमनाच्या संकल्पनेचा विचार नाही किंवा तपास पूर्ण करण्यासाठी आणि दोषारोपपत्र दाखल करण्यासाठी कोणतीही मुदत मर्यादा नसल्यामुळे 'फ्रॉम' (पासून) आणि 'टू' (पर्यंत) या मर्यादेच्या कालावधीत ते बसवता येत नाही. दंडाधिकाऱ्यांच्यासमोर हजर होणे ही एक अटकेनंतरची सलग प्रक्रिया आहे आणि दंडाधिकारी १५ दिवसांपर्यंतच पोलीस कोठडीत ठेवण्याचे आदेश देऊ शकतील परंतु पुरेसे कारण उपलब्ध असल्याचे समाधान झाल्यास दंडाधिकारी १५ दिवसांपेक्षा अधिक काळ पोलिस कोठडी व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी डांबण्याचे आदेश देऊ शकतील. विशेष म्हणजे, पोलिस किंवा तपास अधिकाऱ्यांनी अगदी नेमका कोणत्या बिंदुला तपस पूर्ण करावा असा कोणताही मापदंड नाही. मात्र, तपास पूर्ण न झाल्यास आणि पुढे ६० किंवा ९० दिवसांत दोषारोपपत्र दाखल न केल्यास आरोपीला डिफॉल्ट (वैधानिक / कसूर झाल्यामुळे) जामिनाचा अधिकार मिळतो. रिमांड पूर्वीचा पोलिसांच्या ताब्यात असलेला कोठडीपूर्वीचा कालावधी म्हणजे कोठडीत डांबणे नव्हे आणि दंडाधिकाऱ्यांनी अधिकृत केलेल्या कालावधीपासूनच ते असते. [परिच्छेद ३४] [९३९-एच; ९४०-ए-ई]

१.४ दंडाधिकाऱ्यांनी आदेश दिलेल्या दिवसापासूनच डांबून ठेवण्याच्या कालावधीची कालगणना सुरु होते. सी आर पी सी चे कलम १६७ उपकलम (२) हे आरोपीला कोठडी देण्याच्या दंडाधिकाऱ्यांच्या अधिकाराशी संबंधित आहे आणि आरोपी, ज्या दिवशी दंडाधिकारी कोर्टाच्या नजरानीखाली असतो, ती तारीख वगळण्याचे काहीच कारण नाही. केवळ निवांतपणे तपास केला

जात आहे या कारणास्तव आरोपीला दीर्घकाळ तुरुंगवास होऊ नये म्हणून आणि जर आरोपी जमानतपत्र देण्यास तयार असेल तर आरोप पत्र वेळेत दाखल करण्यास कसूर झालेच्या कारणास्तव जमीन मिळण्याचा अधिकार त्याला विधिमंडळाने बहाल केलेला आहे आणि यापुढे सुद्धा तपास चालू राहू शकतोच. म्हणूनच सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम कलम १६७ उपकलम (२) साठी हे लागू पडत नाही. तसेच कोठडी आदेशाची तारीख वगळल्यास कलम ५६ अन्वये अटकेच्या तारखेपासून सुरू होणारी आणि कलम १६७ अन्वये निर्धारित ६० / ९० दिवसांच्या कालावधीपर्यंत सुरू राहणारी आरोपीच्या कोठडीतील सातत्यता जी कलम ५६ प्रमाणे अटकेच्या तारखेपासून सुरु झाली आहे ती सुद्धा खंडित होईल. याउपर जेव्हा रिमांड ऑर्डरची (कोठडीत डांबून ठेवण्याचा आदेश) तारीख निर्धारित रिमांड कालावधीचा पहिला दिवस म्हणून समाविष्ट केली जाते, तेव्हा आरोपीला कोठडीसाठी निश्चित ६० दिवसांचा कालावधी नसतो. एकदा का दंडाधिकारी यांनी रिमांड मंजूर केल्यावर, मग तो वेळ काहीही असो, कारण मग असे केल्यास, प्रत्येक प्रकरणात फिर्यादी पक्षाला कलम १६७ (२) च्या तरतुदी (अ) (२) अंतर्गत समाविष्ट गुन्ह्यांसाठी ५९ दिवस आणि २३ तास किंवा ५९ दिवस आणि १ तास किंवा त्यापेक्षा जास्त काळ अशा वेगवेगळ्या बिंदूंपर्यंत वेगवेगळ्या पैलूंप्रमाणे कोठडीचा कालावधी वेगवेगळा असेल. आरोपीच्या कोठडीचा नेमका कालावधी दंडाधिकारी कोर्टाच्या पहिल्या नजराणीवर आणि रिमांड (डांबून ठेवण्याच्या) च्या आदेशावर स्वाक्षरी करण्यावर अवलंबून असतो हे छगंती यांच्या प्रकरणातील निष्कर्शावरून स्पष्ट होते कि सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियम कलम १६७ सी आर पी सी साठी लागू नाही, कारण निर्धारित कोठडी कोणत्या कालावधी पासून किंवा निश्चित

'कधीपासून किंवा कोणत्या घटकेपासून' सुरू होते याचे निश्चितीकरण कठीण आहे. शिवाय, कोठडीची तारीख समाविष्ट आहे आणि विहित कालावधीतून वगळली जात नाही, ही वस्तुस्थिती व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर आधारित आहे की कायद्याच्या विशिष्टतेतील कोणत्याही त्रुटीचा अर्थ हा आरोपीच्या बाजूने लावावा लागेल. [परिच्छेद ३४] [९४०- ई-एच; ९४१-ए-सी]

१.५ कलम ५७ सी आर पी सी नुसार आरोपीला अटकेनंतर २४ तासांच्या आत दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करणे बंधनकारक आहे आणि कलम १६७ (२) अन्वये न्यायदंडाधिकाऱ्यांनी नोकरशाही शासन व्यस्थेच्या कारवाईची छाननी करणे आणि आरोपींचे अधिकार पोलिसांच्या कारवाईच्या प्राबल्ल्याखाली आहेत का किंवा कसे याची शहानिशा करणे आवश्यक आहे. कार्यकारी आणि न्यायालयीन अधिकारांचा वापर, याचे पृथक्करण शेवटी एखाद्या व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करते जे अनुच्छेद २१ आणि २२ (२) अंतर्गत घटनात्मकदृष्ट्या संरक्षित केलेले आहे. दंडाधिकाऱ्यांनी दिलेल्या कोठडीच्या तारखेकडे दुर्लक्ष केल्यास आरोपी कोठडीत असूनही ६०/९० दिवसांच्या कालखंडासाठी त्याची गणना केली जाणार नाही. कलम ५६ सी आर पी सी अंतर्गत आरोपीला अटक करणे व कोठडी सुनावण्याच्या तारखेचा आरोपीचा असलेला ताबा ह्या दोननही गोष्टी वेगळ्या आहेत कारण तो दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर होण्यापूर्वीचा कालावधी मानला जातो. या तर्कानुसार, आरोपी जरी कोठडीत असला तरी तो कलम ५६ अन्वये, किंवा १६७ (२) सी आर पी सी अंतर्गत आहे असे मानले जाणार नाही. यामुळे कायदेशीर पोकळी निर्माण होईल. रिमांड ऑर्डरच्या दिवसापासूनच रिमांड कालावधीचा विचार केल्यास हे टाळता येऊ शकते. शिवाय, जर एखाद्या आरोपीला

दंडाधिकाऱ्यांनी जर दिनांक १/१/२०२३ रोजी कोठडी सुनावली असेल तर न्यायालयीन छाननीनंतर सी आर पी सी कलम १६७ नुसार पोलिसांना त्याच दिवशी तपास सुरु करण्याचा अधिकार आहे आणि पोलिसांनी खरोखर त्याच दिवशी तपास सुरू केला की नाही याची पर्वा करण्याची गरज नाही. मग आता जर पोलीसना कोठडीच्या आदेशाच्या दिवशीच आरोपी व्यक्तीची चौकशी करण्याचा अधिकार असला तर मग ६०/९० दिवसांचा निर्धारित कालावधी, ज्याची मुदत संपल्यावर आरोपीला कसूर केल्याच्या कारणास्तव जामिनाचा अधिकार मिळतो आणि त्याची तार्किक गणना त्या दिवसापासूनच करावी. ६०/९० दिवसांच्या कालावधीकडे कोठडीच्या तारखेकडे दुर्लक्ष केल्यास कलम १६७ सी आर पी सी अंतर्गत विधानमंडळाने आरोपीला ढिसाळ तपासामुळे दीर्घकाळ कोठडीत राहण्यापासून जे संरक्षण पुरवण्याच्या कायदेशीर हेतूचा घाट घातलेला आहे त्याच्या हे अगदी विरोधात जाते. [परिच्छेद ३६] [९४१-ई-जी; ९४२- ए -सी]

१.६ ६० / ९० दिवसांची मर्यादा ही एक वैधानिक आवश्यकता आहे जी राज्य यंत्रणांना १५ दिवसांच्या पोलिस कोठडीपलीकडे गंभीर गुन्ह्यांचा तपास करण्याची परवानगी देते. विहित ६०/९० दिवसांच्या मुदतीत राज्याने दोषारोपपत्र दाखल केले नाही किंवा कोठडीसाठी पुरवणी विनंती न केल्यास, व्यक्तीचे अधिकार आणि त्या अधिकारांवरील निर्बंध यांच्यात समतोल साधला पाहिजे आणि कायदेशीर आधाराशिवाय दीर्घकाळ तुरुंगवास टाळला पाहिजे. वैधानिक कोठडीची मुदत संपताच आरोपीला कसूर झाल्याबद्दल जामिनाचा शून्याकारणीय नसलेला अधिकार मिळतो आणि त्याचे रक्षण करणे आवश्यक आहे. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य निश्चितच सापेक्ष

आणि नियंत्रित असते. निरपेक्ष स्वातंत्र्य ही अशी गोष्ट आहे ज्याची कल्पना सामाजिक वातावरणात करता येत नाही त्यामुळे आरोपींना ताब्यात घेण्याची मुभा कायद्याने अधिकाऱ्यांना दिली आहे आणि तपासाची सोय केलेली आहे. मात्र, दीर्घकाळ तुरुंगात राहण्यापासून परावृत्त करणे, हे या न्यायालयाचे कर्तव्य आहे. आरोपपत्र उशिराने दाखल करून कसूर झालेच्या कारणास्तव जामिनाचा अधिकार संपुष्टात येत नाही तर तो अधिकार पुढे कायम राहतो. [परिच्छेद ४२] [९४४-सी-ई]

१.७ जेव्हा कोठडी आदेशाचा दिवस विहित कालावधीमध्ये समाविष्ट केला जातो तेव्हा कलम १६७ (२) अन्वये अभियोग पक्षाला सी आर पी सी चे कलम ५७ अंतर्गत दिलेल्या तरतुदींचे त्वरेने पालन व पूर्तता करण्यास प्रोत्साहित केले जाते. आरोपीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या अधिकाराकडे झुकून ६० दिवसांचा कालावधी कमी करणे आणि तो ५९ दिवस आणि काही तास आहे हे कलम २२ (२) आणि कलम २१ अन्वये आरोपीला देण्यात आलेल्या घटनात्मक संरक्षणावर आधारित आहे. अशा प्रकारे, एखाद्या आरोपीच्या संदर्भात निर्णय घेताना संहितेचा वापर हे वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेच्या अनुल्लंघनीय अधिकाराशी सुसंगत असायला हवे. [परिच्छेद ४८] [९४७- सी-डी]

१.८ सी आर पी सी च्या कलम १६७ च्या वापरामध्ये आणि तपशीलांमध्ये पोकळी अस्तित्वात असल्याने त्यामध्ये समाविष्ट असलेल्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे उद्दिष्ट स्वीकारले जाते. आरोपींना १४/५/२०२० रोजीकोठडी सुनावण्यात आली होती, त्यामुळे दोषारोपपत्र दिनांक १२/०७/२०२० रोजी (म्हणजे साठवा दिवस) किंवा त्यापूर्वी दाखल व्हायला हवे होते. परंतु ते

दिनांक १३/०७/२०२० रोजी म्हणजेच त्यांच्या कोठडीच्या ६१ व्या दिवशी दाखल केले गेले. त्यामुळे आरोपींना, सदरची कसूर केल्याने, जामिनाचा अधिकार दिनांक १३.०७.२०२० रोजी मध्यरात्री १२.०० वाजता पासून मिळाला. त्याच दिवशी सकाळी ८ वाजून ५३ मिनिटांनी आरोपींनी डिफॉल्ट (वैधानिक) जामीन अर्ज दाखल केला. त्यानंतर ई डीने सकाळी ११. १५ वाजता आरोपपत्र दाखल केले. त्यामुळे दोषारोपपत्रापूर्वीच डिफॉल्ट (वैधानिक /कसूर केल्याबद्दलचा) जामीन अर्ज दाखल करण्यात आला होता. दोषारोपपत्र / अंतिम अहवाल दाखल होण्यापूर्वी आरोपींना वैधानिक जामीन मिळण्याचा अधिकार लाभला, तर अशा कोणत्याही त्यानंतर केलेल्या दाखील्यामळे तो अधिकार बाधित होणार नाही किंवा संपुष्टात येणार नाही. कलम १६७ सी आर पी सी अंतर्गत निर्धारित ६० / ९० दिवसांच्या रिमांड कालावधीची गणना दंडाधिकाऱ्यांनी रिमांड (कोठडी) मंजूर केलेल्या तारखेपासून केली जावी. रिमांडचा पहिला दिवस वगळल्यास रिमांडचा ६०/९० दिवसांचा कालावधी परवानगीपेक्षा अधिक वाढेल आणि कलम १६७ सी आर पी सी अंतर्गत निर्धारित केलेल्या कोठडीच्या कालावधीपेक्षा जास्त होईल. जर ६१/९१ व्या दिवशी किंवा त्यानंतर दोषारोपपत्र / अंतिम अहवाल दाखल केला तर आरोपी हा कसूर झाल्याच्या कारणास्तव जामिनास पात्र ठरेल. ६०/९० दिवसांची कोठडीची मुदत संपुष्टात येताच आरोपीला डिफॉल्ट (वैधानिक) जामिनाचा शून्य करणीय नसलेला अधिकार मिळतो. [परिच्छेद ५०] [९४७-जी; ४८- ए-डी]

१.९ उच्च न्यायालयाने कलम १६७ (२) परंतुक (अ) (२) मधील तरतुदी लागू करून उतरवादीना जामीन मंजूर करण्याचा आक्षेपित आदेश हा योग्य असल्याचे आढळून आले आहे.

त्यामुळे उच्च न्यायालयाच्या एकल न्यायाधीशांनी दिलेला निर्णय उचलून धरून कायम ठेवण्यात आला आहे. [परिच्छेद ५१] [९४८-ई]

एम.पी. विरुद्ध रुस्तम आणि इतर **१९९५ (पु.) ३ एस सी सी 221 - अविचारी न्यायनिर्णय**

छगंती सत्यनारायण विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य **(१९८६) ३ एस सी सी १४१ : [१९८६] २ एस सी आर ११२८ - यावर अवलंबून आहे.**

रवी प्रकाश सिंह विरुद्ध बिहार राज्य **(२०१५) ८ एस सी सी ३४० : [२०१५] २ एस सी आर २४१**; एम. रवींद्रन विरुद्ध गुप्तचर अधिकारी, महसूल गुप्तचर संचालक **(२०२१) २ एस सी सी ४८५**; सी बी आय विरुद्ध अनुपम जे. कुलकर्णी **(१९९२) ३ एस सी सी १४१ : [१९९२] ३ एस सी आर १५८**; राज्य सरकार विरुद्ध मो. अशरत भट **(१९९६) १ एस सी सी ४३२ : [१९९५] ६ पु. एस सी आर ३००** ; महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध भारती चंदमल वर्मा **(२००२) २ एस सी सी १२१ : [२००१] ५ पु. एस सी आर ४२२**; गौतम नवलखा वि. राष्ट्रीय अन्वेषण एजन्सी **२०२१ एस सी सी ऑनलाइन एससी ३८२**; अस्लम बाबालाल देसाई विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य **(१९९२) ४ एस सी सी २७२ : [१९९२] १ पु. एस सी आर ५४५**; एन. सूर्या रेड्डी विरुद्ध ओरिसा राज्य **१९८५ फौ. एल जे ९३९ (मूळ)**; प्रज्ञासिंह ठाकूर विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य **(२०११) १० एस सी सी ४४५: [२०११] १४ एस सी आर ६१७**; एस.कासी विरुद्ध राज्य **(२०२०) एस सी सी ऑनलाइन एससी ५२९**; दीपक सत्यवान कुडाळकर विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य **मनू/एमएच/०८४३/ २०२० एलडी / वीसी**; राजू उर्फ राज किशोर सिंह विरुद्ध बिहार राज्य **(१९८०) १ एस सी सी १०८**; राजकुमार विरुद्ध पंजाब राज्य **एआयआर १९७९ पी अँड एच ८०**; बटना राम विरुद्ध एच.पी.राज्य **१९८० सीआरएल एलजे ७४८ (एच पी)**; जगदीश विरुद्ध

एमपी राज्य **१९८४ सीआरएल एलजे ७९ (मध्यप्रदेश)**; ए. आर. अंतुले विरुद्ध आर. एस. नायक **(१९८८) २ एस सी सी ६०२ : [१९८८] एस.सी.आर. १;** शाह फैजल विरुद्ध भारत सरकार **(२०२०) ४ एस सी सी १ : [२०२०] ३ एस सी आर १११५**; संदीप कुमार बाफना विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य **२०१४ (१६) एस सी सी ६२३ : [२०१४] ४ एस सी आर ४८६**; इकॉन अंतरी लिमिटेड विरुद्ध रोम इंडस्ट्रीज **(२०१४) ११ एस सी सी ७६९ : [२०१३] १४ एस सी आर ७४**; साकेत इंडिया लिमिटेड विरुद्ध इंडिया सिक्युरिटीज लिमिटेड **(१९९९) ३ एस सी सी १ : [१९९९] १ एस सी आर ९६३**; राकेश कुमार पॉल विरुद्ध आसाम राज्य **(२०१७) १५ एस सी सी ६७ : [२०१७] ८ एस सी आर ७८५**; भारत संघ विरुद्ध निराला यादव **(२०१४) ९ एस सी सी ४५७ : [२०१४] ६ एस सी आर १४८**; उदय मोहनलाल आचार्य विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य **(२००१) ५ एस सी सी ४५३ : [२००१] २ एस सी आर ८७८**; संजय दत्त विरुद्ध मुंबई सी बी आय मार्फत **१९९४ (५) एस सी सी ४१० : [१९९४] ३ पु. एस सी आर २६३**; बिक्रमजीत सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य **(२०२०) १० एस सी सी ६१६**; ए. के. गोपालन विरुद्ध मद्रास राज्य, **ए आय आर १९५० एससी २७ : [१९५०] एस सी आर ८८**; रुस्तम कावसजी कूपर विरुद्ध भारत सरकार **(१९७०) १ एस सी सी २४८ : [१९७०] ३ एस सी आर ५३०**; मनेका गांधी विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया **एआयआर १९७८ एससी ५९७ : [१९७८] २ एस सी आर ६२१**; केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य **(१९७३) ४ एस सी सी २२५ : [१९७३] 0 पु. एस.सी.आर.** १; ओल्मस्टेड वि. यू एस , **२७७ यू एस ४३८ (१९२८)**; ए डी एम जबलपुर वि. शिवकांत शुक्ला **(१९७६) २ एस सी सी ५२१ : [१९७६] 0 पु एस सी आर १७२**; के.एस. पुट्टास्वामी विरुद्ध भारत सरकार **(२०१७) १० एस सी सी १ : [२०१७] १० एस सी आर**

५६९; मुन्न वि. इलिनॉय, **९४ यू एस ११३ (१८७६)**; खडक सिंग विरुद्ध यूपी राज्य **(१९६४) १ एस सी आर ३३२**; फ्रान्सिस कोरली मुलिन विरुद्ध प्रशासक, **१९८१ ए आय आर ७४६ - संदर्भित.**

व्ही.एम. बचल, इंडियन जर्नल ऑफ पॉलिटिकल सायन्स, **खंड २५, क्र.३/४ (जुलै-सप्टेंबर दिसंबर, १९६४), पृष्ठ २३१-२४०**; जॉन लॉक यांचा 'सेकंड ट्रिटी ऑफ गव्हर्नमेंट' – **याचा संदर्भ घेतला.**

<u>केस लॉ संदर्भ</u>

[२०१५] 2 एस सी आर २४१	**परि. ७**	**चा संदर्भ**
(२०२१) २ एस सी सी ४८५	**परि. ७**	**चा संदर्भ**
[१९८६] 2 एस सी आर ११२८	**परि. ८**	**चा संदर्भ**
[१९९२] 3 एस सी आर १५८	**परि. ८**	**चा संदर्भ**
[१९९५] ६ पु. एस.सी.आर. ३००	**परि. ८**	**चा संदर्भ**
[२००१] ५ पु. एस सी आर ४२२	**परि. ८**	**चा संदर्भ**
[१९९२] १ पु. एस सी आर ५४५	**परिच्छेद १७.१**	**चा संदर्भ**
[२०११] १४ एस सी आर ६१७	**परि. १८.१**	**चा संदर्भ**
ए आय आर १९७९ पी आणि एच ८० परि. २५		**संदर्भित**
[१९९५] (उपरोल्लेखित) ३ एस सी सी २२१		**परि २९, ३१, ३३**

पूर्ण विचार न करता दिलेला निर्णय

[१९८८] १ पु. एस सी आर १	परि. ३०	चा संदर्भ
[२०२०] ३ एस सी आर १११५	परि. ३०	चा संदर्भ
[२०१४] ४ एस सी आर ४८६	परि. ३०	चा संदर्भ
[२०१३] १४ एस सी आर ७४	परि. ३५	चा संदर्भ
[१९९९] १ एस सी आर ९६३	परि. ३५	चा संदर्भ
[२०१७] ८ एस सी आर ७८५	परि. ३७	चा संदर्भ
[२०१४] ६ एस सी आर १४८	परि. ३७	चा संदर्भ
[२००१] २ एस सी आर ८७८	परि. ३७	चा संदर्भ
[१९९४] ३ एस सी आर २६३	परि. ३७	चा संदर्भ
(२०२०) १० एस सी सी ६१६	परि. ४१	चा संदर्भ
(२०१७) १५ एस सी सी (१०९)	परि. ४३	चा संदर्भ
[१९५०] एस सी आर ८८	परि. ४३	चा संदर्भ
[१९७०] ३ एस सी आर ५३०	परि. ४३	चा संदर्भ
[१९७८] २ एस सी आर ६२१	परि. ४३	चा संदर्भ
[१९७३] 0 पु. एस सी आर १	परि. ४५	चा संदर्भ

[१९७६]० पु. एस सी आर १७२	**परि. ४५**	**चा संदर्भ**
[२०१७]१० एस सी आर ५६९	**परि. ४५**	**चा संदर्भ**
(१९६४) १ एस सी आर ३३२	**परि. ४७**	**चा संदर्भ**
१९८१ ए आय आर ७४६	**परि. ४७**	**चा संदर्भ**

फौजदारी अपील अधिकार क्षेत्र **:** फौजदारी अपील ७०१ **-** ७०२ **/** २०२०

मुंबई उच्च न्यायालयाच्या जामीन अर्ज क्रमांक एच डी व्ही सी ४०० आणि ४०१ / २०२० यामधील दिनांक २०. ०८. २०२० च्या न्यायनिर्णय व आदेशावरून

तुषार मेहता, सॉलिसिटर जनरल (महान्याय - अभिकर्ता), एस. व्ही. राजू, संजय जैन, अति. महान्याय - अभिकर्ता, मुकेश कुमार मरोरिया, कानू अग्रवाल, राजन कुमार चौरसिया , अन्नम व्यंकटेश, श्रीमती सायरिका राजू, अर्कज कुमार, जोहेब हुसेन, अपीलकर्ता यांचे वकील

कपिल सिब्बल, मुकुल रोहतगी, अमित देसाई, वरिष्ठ वकील महेश अग्रवाल, अंकुर सहगल, रोहन दक्षिणी, शुभम कुलश्रेष्ठ,कौस्तुभ सिंह, श्रीमती कामाक्षी सहगल, श्रीमती पूजा कोठारी, श्रीमती उर्वी गुप्ते, श्रीमती काजल दलाल, श्रीमती आकांक्षा सक्सेना, ई. सी. अग्रवाल, श्रीरंग बी. वर्मा, सिद्धार्थ धर्माधिकारी, आदित्य अनिरुद्ध पांडे, भरत बागला, श्रीमती कीर्ती दाधीच, सारदकुमार सिंघानिया, अमित के. नैन, उत्तरवादी यांचे वकील

न्यायालयाचा निर्णय यांच्याद्वारे देण्यात आला.

हृषीकेश रॉय, न्या .

१. जॉन लॉक यांनी आपल्या 'टू ट्रिटीज ऑफ गव्हर्नमेंट' (१६८९)[1] या ग्रंथात वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर भर दिला आणि त्यांनी म्हटले आहे की, "कायद्याचा शेवट हा नष्ट करणे किंवा संयमित करणे असा नाही, परंतु स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे आणि त्याची कक्षा रुंदावणे आहे. सर्व प्राणिमात्रांमध्ये कायद्याची व्यवस्था आहे आणि जिथे कोणताही कायदा नाही,तेथे स्वातंत्र्य नाही.

२. सध्याच्या प्रकरणात आम्ही अशा आरोपींच्या हक्कांची चर्चा करतो, ज्यांचा डिफॉल्ट (वैधानिक / कसूर केल्याच्या कारणास्तव) जामीन मिळण्याचा अधिकार एका दिवसाच्या किंवा त्याहूनही कमी फरकाने असणाऱ्या कालावधीच्या कारणास्तव अधांतरी लटकतो आहे. साहजिकच, सर्वसामान्यपणे हे नगण्य आहे असे समजले जाऊ शकते. तथापि, या प्रकरणाचा घटनात्मक आयाम असा आहे, की व्यक्ती स्वातंत्र्य हे फक्त कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या यथोचित आणि न्याय्य प्रक्रियेद्वारेच हिरावून घेतले जाऊ शकते आणि त्याचे विश्लेषण आणि संरक्षण करणे आवश्यक आहे. खरे तर हा मुद्दा असा आहे की, जो सांगायला अतिशय सोपा परंतु त्याचे उत्तर देणे कठीण आहे. सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (यानंतर उल्लेख 'सी आर पी सी ') च्या कलम १६७ (२) च्या पहिल्या तरतुदीनुसार कोठडीच्या कालावधीमध्ये दंडाधिकाऱ्यांनी कोठडीचा आदेश देणाऱ्या दिवसाचा समावेश यात आहे का, याचे उत्तर न्यायालयाने देणे आवश्यक आहे. निकाल काहीही असो, कायदेशीर अधिकाराशिवाय कोणालाही तुरुंगवास भोगावा लागू नये, याची जाणीव या न्यायालयाला आहे. गुन्हेगारी रोखणे आणि सुरक्षितता राखणे हे राज्याचे काम असले, तरी त्यासाठी वैयक्तिक स्वातंत्र्य तारण नसावे.

1 जॉन लॉक 'टू ट्रिटीज ऑफ सिव्हील गव्हर्नमेंट' डिसेंबर १६८९

३. आम्ही अपीलकर्त्यांच्या वतीने भारताचे विद्वान अतिरिक्त महान्याय-अभिकर्ता श्री एस. व्ही. राजू यांचे म्हणणे ऐकले आहे. उच्च न्यायालयाने डिफॉल्ट (वैधानिक) जामिनाचा लाभ दिलेल्या उत्तरवादीची बाजू मुकुल रोहतगी, कपिल सिब्बल आणि अमित देसाई या वरिष्ठ वकिलांनी मांडली.

४. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या (सीआरपीसी) कलम १६७ (२) चे परंतुक (अ) (२) अन्वये उतरवादींना वैधानिक जामीन मंजूर करण्याच्या मुंबई उच्च न्यायालयाच्या २०.०८.२०२० च्या आदेशाविरुद्ध हे अपील निर्देशित करण्यात आले आहे. उतरवादींना १४.०५.२०२० रोजी आर्थिक गैरव्यवहार प्रतिबंधक अधिनियम, २००२ च्या कलम ३ (यापुढे 'पीएमएलए') अन्वये कथित गुन्हा केल्याच्या आरोपाखाली अटक करण्यात आली होती आणि त्याच तारखेला त्यांना कोठडी सुनावण्यात आली होती. दिनांक ११.०७.२०२० रोजी ई-मेलद्वारे, अंमलबजावणी संचालनालयाने (यापुढे 'ईडी') तक्रार दाखल करण्याचा दावा केला आणि त्यानंतर १३.७.२०२० रोजी, म्हणजे सोमवारी त्याची प्रत्यक्ष प्रत न्यायालयासमोर सादर करण्यात आली. जामीन वाढवण्याचे अर्ज दिनांक १३.०७.२०२० रोजी सकाळी ८.५३ वाजता सकाळी ११ वाजेपर्यंत ई-मेल द्वारे सादर करण्यात आले आणि प्रत्यक्ष दाखल केल्याचे टोकन सकाळी ११ वाजेपर्यंत जारी करण्यात आले.

५. रिमांडच्या तारखेपासून म्हणजेच १४.०५.२०२० पासून ६० दिवसांचा कालावधी १२.०७.२०२० (रविवार) रोजी संपला आणि दुसऱ्या दिवशी वैधानिक जामीन अर्ज न्यायालयात सादर करण्यात आले, असे उत्तरवादींनद्वारे ठामपणे सांगण्यात आले. मात्र, ६० दिवसांचा

कालावधी १५.०५.२०२० रोजी सुरू होईल, असे मत मांडत त्यानुसार रिमांडची तारीख (म्हणजे १४.५.२०२०) वगळून विशेष न्यायाधीशांनी उत्तरवादींना वैधानिक जामीन नाकारला मात्र, ६० दिवसांचा कालावधी मोजताना रिमांडची तारीख वगळणे चुकीचे आहे, असे उच्च न्यायालयाला आक्षेपित आदेशा अन्वये वाटले आणि १३.७.२०२० रोजी म्हणजे ६१ व्या दिवशी ईडीने दोषारोपपत्र दाखल केल्यास उतरवादींना वैधानिक जामीन मिळण्याचा हक्क देईल, असे मत व्यक्त केले. उच्च न्यायालयाच्या वरील निर्णयाला या न्यायालयाने ३.९.२०२० रोजी स्थगिती दिली होती.

वादप्रश्न आणि संदर्भ

६. वैधानिक जामिनाच्या दाव्याचा विचार करताना, फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) च्या परंतुक (अ) मध्ये विचार केलेल्या ६०/९० दिवसांच्या कालावधीची गणना करताना रिमांडची तारीख समाविष्ट करायची की वगळायची, हा विचारकरण्याजोगा मुख्य मुद्दा निर्माण होत आहे. या विवाद्य प्रश्नाचा विचार या न्यायालयाने विविध प्रकरणांमध्ये केला आहे, परंतु आरोपीला मिळणाऱ्या वैधानिक जामिनाच्या हक्कासाठी विहित कालावधी कसा मोजावा, याबाबत मतभिन्नता आहे. काही न्यायनिर्णय रिमांडची तारीख वगळण्याच्या बाजूने अनुकूलता दर्शवतात, तर काही प्रकरणांमध्ये उलट भूमिका घेतली आहे.

७. एम.पी. राज्य विरुद्ध रुस्तम आणि इतर[2] या प्रकरणातील युक्तिवादाच्या धर्तीवर अभियोग पक्ष अवलंबून आहे. त्यानंतर रवी प्रकाश सिंह विरुद्ध बिहार राज्य[3] आणि एम. रवींद्रन विरुद्ध गुप्तवार्ता अधिकारी, संचालक महसूल गुप्तचर विभाग[4] या खटल्यत त्याचे अनुसरण

2 १९९५ (पुरवणी) ३ एससीसी २२१
3 (२०१५) ८ एससीसी ३४०
4 (२०२१) २ एससीसी ४८५

करण्यात आल. ज्यात वैधानिक जामिनाचा अधिकार निर्माण होण्यासाठी निर्धारित ६०/९० दिवसांचा कालावधी मोजण्यासाठी रिमांडची तारीख वगळण्यात यावी, असे[1] मत व्यक्त करण्यात आले होते.

८. दुसरीकडे, आरोपीने त्याला वैधानिक जामीनाच्या हक्कासाठी पात्र ठरवण्यासाठी रिमांडचा कालावधी मोजण्यासाठी रिमांडची पहिली तारीख समाविष्ट करावी असा युक्तिवाद करताना इतर गोष्टींसह **छगंती** सत्यनारायण विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य[5], सीबीआय विरुद्ध अनुपम जे. कुलकर्णी[6], राज्य वि. मोह. अश्रफ भट[7] आणि महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध भारती चांदमल वर्मा[8] यावर भरवसा ठेवला आहे

९. वरील विधीसंघर्षामुळे न्यायालयीन पेच निर्माण झाला असून तो या संदर्भात सोडविणे आवश्यक आहे. छगंती (उपरोल्लेखित) या प्रकरणात या न्यायालयाने वैधानिक रिमांडच्या कालावधीत तपास पूर्ण करण्यासंदर्भात वैधानिक हेतू तपासताना रिमांड आदेशाच्या दिवसाचा समावेश करावा, असे मत नोंदवले. दुसरीकडे, एम. रवींद्रन (उपरोल्लेखित) या प्रकरणातील ३-न्यायाधीशांच्या न्यायपीठाने रवी प्रकाश (उपरोल्लेखित) वर अवलंबून राहून ज्याने रुस्तम (उपरोल्लेखित) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वाचे पालन केले आणि आरोपीच्या वैधानिक जामिनाच्या अधिकार सुलभ करण्यासाठी ६०/९० दिवसांच्या अनिवार्य कालावधीची गणना करण्यासाठी कोठडीची तारीख वगळावी असे घोषित केले.

5 (१९८६) ३ एससीसी १४१
6 (१९९२) ३ एससीसी १४१
7 (१९९६) १ एससीसी ४३२
8 (२००२) २ एससीसी १२१

१०. छगंती या प्रकरणामध्ये घोषित केलेल्या कायद्याच्या पूर्वीच्या स्थितिकडे रुस्तम या प्रकरणात दुर्लक्ष करण्यात आले आणि नंतर रुस्तम हा रवी प्रकाश आणि त्यानंतर रवींद्रन या प्रकरणांमध्ये मध्ये निर्धारित कालावधीतून रिमांडची तारीख वगळण्याचा आधार बनला, जो तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाचा ताजा निर्णय आहे, त्यामुळे योग्य संख्येच्या न्यायधीशांच्या न्यायपीठाने पूर्वोदाहरणे आणि त्यातील संभ्रम लक्षात घेऊन कायद्या प्रस्थापित करणे आवश्यक ठरते. जोपर्यंत हा प्रश्न सोडवता येत नाही, तोपर्यंत अंतिमत: मूलभूत अधिकार[9] असलेल्या वैधानिक जामिनाच्या हक्काचे रक्षण कसे करायचे, याबाबत मतभिन्नता निर्माण होतील.

११. या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या न्यायपीठाने २३.२.२०२१ रोजी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) चे परंतुक (अ) अन्वये ६०/९० दिवसांच्या रिमांड कालावधीच्या मोजणीबाबत कायद्यातील तफावत लक्षात घेऊन हा प्रश्न या तीन न्यायाधीशांच्या न्यायपीठाकडे पाठवीला. येथील उत्तरामुळे वैधानिक जामिनाच्या अधिकाराच्या मुद्द्यावर एकसमान कायदा लागू करणे सुलभ होईल. संदर्भाचे उत्तर पुढीलप्रमाणे दिले जात आहे :-

तथ्यात्मक पार्श्वभूमी

१२. सीबीआयने नोंदवलेल्या आरसी क्रमांक २१९/२०२० मध्ये १०.०५.२०२० पासून न्यायालयीन कोठडीत परिरुद्ध असलेल्या दोन्ही उतरवादींना आर्थिक गैरव्यवहार प्रतिबंधक अधिनियम कलम ३ अंतर्गत कथित गुन्हा केल्याबद्दल अंमलबजावणी संचालयाने नोंदवलेल्या ईसीआयआर /एमबीझेडओ-आय/३/२०२० मध्ये आरोपी म्हणून न्यायालयसामोर आणण्यात

9 गौतम नवलखा वि. राष्ट्रीय अन्वेषन अभिकरण, २०२१ एससीसी ऑनलाइन एससी ३८२

आले. दिनांक १४.५.२०२० रोजी अर्जदारांना माननीय विशेष न्यायालय, मुंबई येथे हजर करण्यात आले आणि त्यानंतर त्यांना पोलिस कोठडीत पाठवण्यात आले व त्यानंतर २७.५.२०२० रोजी त्यांची रवानगी न्यायालयीन कोठडीत करण्यात आली. उच्च न्यायालयाने अर्जदारांना वैधानिक जामीन मंजूर करताना निर्णयासाठी खालील प्रश्न तयार केला.

"फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) चे परंतुक (अ) मध्ये विचार केल्यानुसार ६० किंवा ९० दिवसांच्या रिमांड कालावधीची गणना करताना रिमांडचा दिवस समाविष्ट करावा किंवा वगळावा लागेल".

१३. अर्जदारांनी उच्च न्यायालयासमोर असा युक्तिवाद केला की, त्यांना १४.०५.२०२० रोजी अटक करण्यात आली होती आणि त्याच दिवशी त्यांना दंडाधिकाऱ्यांनी कोठडी सुनावली आणि तसे रिमांडचे आदेश वेळोवेळी देण्यात आले. अंमलबजावणी संचालनालयाच्या म्हणण्यानुसार, ११.०७.२०२० रोजी (म्हणजे शनिवारी) त्यांनी ई-मेलद्वारे तक्रार दाखल केली होती आणि अर्जदारांच्या वतीने असा युक्तिवाद करण्यात आला होता की हे फक्त पुढे पाठवला, परंतु संपूर्ण तक्रार नाही. १३.०७.२०२० रोजी म्हणजेच सोमवारी अंमलबजावणी संचालनालयाने न्यायालयासमोर प्रत्यक्ष तक्रार दाखल केली, या तथ्यांच्या आधारे अर्जदारांच्या वकिलांनी सांगितले की, अर्जदारांच्या रिमांडच्या तारखेपासून (१४.०५.२०२०) ६० दिवसांची मुदत १२.०७.२०२० (रविवार) रोजी संपली आणि अर्जदारांनी १३.०७.२०२० रोजी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) च्या परंतुक (अ) (२) अन्वये वैधानिक जामिनावर मुदतवाढ मागितली. सुरवातीला हे अर्ज ई-मेलद्वारे पुढे सुमारे सकाळी ८.५३ वाजता पाठविण्यात आले

आणि सुमारे दोन तासांनंतर १३.०७.२०२० रोजी सकाळी ११ वाजता सत्र न्यायालयात प्रत्यक्ष दाखल करण्यासाठी जामीन अर्ज सादर करण्यात आले आणि अर्ज दाखल केल्याची पावती देणारे टोकन देण्यात आले आणि अर्जाना क्रमांकही देण्यात आले होते.

१४. अंमलबजावणी संचालनालयाने ११.७.२०२० रोजी ई-मेलद्वारे तक्रार दाखल केल्याचा दावा केला आणि त्यानंतर १३.७.२०२० रोजी प्रत्यक्ष अर्ज केला. अंमलबजावणी संचालनालयानच्या म्हणण्यानुसार, रुस्तम (उपरोल्लेखित) या प्रकरणावर भिस्त ठेऊन ६० दिवसांची मुदत १३.०७.२०२० रोजी संपेल (ज्यामध्ये रिमांडची तारीख म्हणजे १४.०५.२०२० वगळण्याची मागणी केली आहे). त्यामुळे अंमलबजावणी संचालनालयनानुसार वेळेत तक्रार दाखल करण्यात आल्याचे म्हणटले आहे.

१५. तक्रार दाखल करण्याची ६० दिवसांची मुदत संपल्याचे समजून विद्वान विशेष न्यायालयाने १४.७.२०२० रोजी वैधानिक जामीन नाकारला. रिमांडची तारीख वगळावी लागेल आणि १५ मे २०२० पासून ६० दिवसांचा कालावधी मोजावा लागेल, असे मत विद्वान न्यायाधीशांनी व्यक्त केले. या युक्तिवादाने जामीन अर्ज फेटाळण्यात आला.

१६. उतरवादींनी त्यांचे वैधानिक जामीन अर्ज फेटाळलयामुळे दिलेल्या आव्हानावर, उच्च न्यायालयाने प्रतिस्पर्धीच्या सादर निवेदानाच्या अभिप्रेत अर्थाचे विश्लेषण केल्यानंतर आणि कायदेशीर तरतुदी आणि त्यांच्या अर्जांचे प्रकरणातील वस्तुस्थितीशी अर्थ लावल्यानंतर असा निष्कर्ष काढला की, विद्वान विशेष न्यायाधीशांनी ६० दिवसांच्या कालावधीची गणना करताना रिमांडची तारीख चुकीच्या पद्धतीने वगळली. अंमलबजावणी संचालनालयाने

१३.०७.२०२० रोजी दोषारोपपत्र दाखल केले होते, रिमांडचा दिवस म्हणजे १४.०५.२०२० चा समावेश करून ६० दिवसांपेक्षा जास्त असल्याने अर्जदार वैधानिक जामिन मिळण्यास पात्र असल्याचे आढळले. त्यानुसार फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) मधील तरतुदींचा उल्लेख आरोपी व्यक्तीनि जामीनपत्र देण्याच्या अधीन उत्तरवादींची सुटका करण्याचे निर्देश देण्यात आले होते. उच्च न्यायालयाच्या या आदेशाला सध्याच्या अपिलात आव्हान देण्यात आले आहे.

वकिलांचा युक्तिवाद

१७.१ दिनांक २०.०८.२०२० च्या न्यायनिर्णयाच्या वैधतेवर तीव्र प्रहार करताना, विहीत ६०/९० दिवसांच्या रिमांड कालावधीच्या मोजणीसाठी रिमांड कालावधीच्या दोन्ही बाजूंपैकी एक दिवस वगळावा लागतो आणि सध्याच्या प्रकरणात वैधानिक जामिनासाठी पात्रता मोजण्यासाठी रिमांडची तारीख म्हणजेच १४.५.२०२० किंवा ६० वा दिवस म्हणजेच १२.०७.२०२० वगळणे आवश्यक आहे, असा युक्तिवाद विद्वान अतिरिक्त महान्यायअभीकर्ता एस. व्ही. राजू यांनी केला. अंमलबजावणी संचालनालयानच्या युक्तिवादाच्या समर्थनार्थ श्री राजू, अस्लम बाबालाल देसाई विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य[10], मध्य प्रदेश राज्य विरुद्ध रुस्तम (उपरोल्लेखित) आणि रवी प्रकाश सिंह ऊर्फ अरविंद सिंह विरुद्ध बिहार राज्य (उपरोल्लेखित) या प्रकरणांवर इतर गोष्टींसह ठामपणे अवलंबून राहतील.

१७.२ फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) च्या पहिल्या परंतुकानुसार विहित ६० दिवसांचा कालावधी १२.७.२०२० रोजी संपला, तरीही एक पर्यायी युक्तिवाद असा करण्यात येतो

10 (१९९२) ४ एससीसी २७२

की, त्याच दिवशी रविवार असल्याने सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियमाच्या कलम १० च्या तरतुदी आपले कार्य करू लागतील आणि अशाप्रकारे रविवारी संपलेली ६० दिवसांची मुदत सोमवारपर्यंत म्हणजेच १३.७.२०२० पर्यंत वाढविली जाईल. अशा युक्तिवादाच्या समर्थनार्थ श्री. राजू यांनी एन. सूर्या रेड्डी विरुद्ध ओरिसा राज्य[11] या प्रकरणावर भरवसा ठेवला आहे.

१७.३ विद्वान अतिरिक्त महान्यायअभिकर्ता यांनी असा अतिरिक्त युक्तिवाद केला की फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) च्या पहिल्या परंतुका अन्वये वैधानिक जामिनाचा कालावधी मोजण्यासाठी उच्च न्यायालय छगंती (उपरोल्लेखित) प्रकरणाच्या प्रमाणावर चुकीच्या रीतीने अवलंबून राहिले. अटकेची तारीख रिमांडच्या तारखेइतकीच असल्याने विद्वान अतिरिक्त महान्यायअभिकर्त्याच्या म्हणण्यानुसार छगंती (उपरोल्लेखित) मधील प्रमाणाला लागू होत नाही आणि म्हणूनच उच्च न्यायालयाने सध्याच्या वस्तुस्थितीत चुकीच्या पद्धतीने लागू केला आहे.

१८.१ दुसऱ्या बाजूस, श्री. मुकुल रोहतगी, श्री कपिल सिब्बल आणि श्री. अमित देसाई, उतरवादींचे वरिष्ठ वकील, असा युक्तिवाद करतात की फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) च्या परंतुक (अ) अंतर्गत विचार केलेल्या कालावधीची गणना रिमांड आदेशाच्या तारखेपासून करावी आणि आरोपींना न्यायालयात हजर केल्याचा पहिला दिवस वगळणे युक्तिवादला सोडून असेल. वकिलांनी त्यांच्या युक्तिवादासाठी छगंती (उपरोल्लेखित) मधील प्रमाणाचा आधार घेतला आहे, जे सीबीआय विशेष तपास कक्ष, नवी दिल्ली विरुद्ध अनुपमा कुलकर्णी

11 १९८५ क्रि. एलजे. ९३९ (ओरि)

(उपरोल्लेखित), प्रज्ञा सिंह ठाकूर वि. महाराष्ट्र राज्य[12] सारख्या नंतरच्या अनेक न्यायनिर्णयात मान्य केले. उत्तरवादीनचे वकील देखील राज्य वि. मोहम्मद अश्रफ भट (उपरोल्लेखित), एस. काशी वि. राज्य[13] आणि गौतम नवलखा वि. एनआयए (उपरोल्लेखित) मधील निर्णयावर अवलंबून आहेत.

चर्चा

१९ . आक्षेपित न्यायनिर्णयात मुंबई उच्च न्यायालयाच्या विद्वान न्यायाधीशांनी मान्यतेसह, दीपक सत्यवान कुडाळकर विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य[14], मधील समन्वय न्यायपीठाच्या निकालाचा उल्लेख केला होता, जेथे वैधानिक जामिनासाठी लागू असलेले सर्वोच्च न्यायालयाचे सर्व पूर्वीचे निकाल विचारात घेतले आणि विश्लेषण केले गेले. न्या. प्रकाश डी. नाईक ज्यांनी खालील परिच्छेदामध्ये फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्याच्या लागू तरतुदींचे विश्लेषण केले होते, त्यांनी लिहिलेल्या मताचा आम्हाला फायदा होऊ शकतो.

> "७. उपरोक्त तरतुदीचा (फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १६७) चे अवलोकन केल्यावर असे दिसून येईल की, पोट-कलम (१) ही अनिवार्य तरतूद आहे, ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीला अटक केली जाते आणि कोठडीत ठेवले जाते आणि जेव्हा असे दिसते की कलम ५७ द्वारे निश्चित केलेल्या चोवीस तासांच्या कालावधीत तपास पूर्ण करता येणार नाही, तेव्हा पोलीस अधिकाऱ्याने काय करावे त्याच नियमन करत. पोट-कलम (२) दंडाधिकाऱ्याकडे उपलब्ध रिमांडच्या अधिकारांशी संबंधित आहे आणि

12 (२०११) १० एससीसी ४४५

13 (२०२०) एससीसी ऑनलाइन एससी ५२९

14 मनु/एमएच/०८४३/२०२०; एलडी/वीसी फौजदारी जामिन अर्ज १९७/२०२०

अशा अधिकारांचा वापर कोणत्या पद्धतीने केला जावा. कलम १६७ च्या पोटकलम (१) ची संज्ञा कलम ५७ च्या बरोबर वाचावी . हे स्पष्ट आहे की कलम ५७ कोणत्याही पोलिस अधिकाऱ्याला एखाद्या व्यक्तीला वॉरंटशिवाय चोवीस तासापेक्षा जास्त कालावधीसाठी दंडाधिकाऱ्यासमोर हजर केल्याशिवाय, अटकेच्या स्थळापासून दंडाधिकाऱ्याच्या न्यायालयापर्यंतच्या प्रवासासाठी घेतलेला वेळ चोवीस तासाच्या विहित वेळेतून वगळता येऊ शकेल या अपवादाच्या अधीन, कोठडीत ठेवण्यास मनाई करत. पोटकलंम (१) अशी तरतूद करत की, कलम ५७ द्वारे निश्चित केल्यानुसार चोवीस तासांच्या कालावधीत अन्वेषण पूर्ण होऊ शकत नसेल तर आरोपीला डायरीतील नोंदीसह दंडाधिकाऱ्याकडे पाठवावे लागते. याचा अर्थ असा आहे की, अटक केलेल्या व्यक्तीला अन्वेषणाच्या उद्देशाने जास्तीत जास्त चोवीस तासाच्या कोठडीत ठेवण्याचा पोलिस अधिकाऱ्याला अधिकार आहे. म्हणून, अटक केलेल्या व्यक्तीच्या कोठडीचा प्रारंभिक कालावधी, जोपर्यंत त्याला दंडाधिकाऱ्यासमोर हजर केले जात नाही, उल्लेख करण्यासारखा नसतो किंवा तो दंडाधिकाऱ्याने पारित केलेल्या रिमांडच्या आदेशाप्रमाणे नसतो. कलम १६७ च्या पोटकलम (१) नुसार आरोपीला त्याच्यासमोर हजर केल्यानंतर दंडाधिकाऱ्याला दिलेले रिमांडचे अधिकार वापरण्यायोग्य होतात. कलम १६७ मधील पोटकलम (१) ही प्रक्रिया समाविष्ट करते आणि असेही नमूद करते की, पोलिस अधिकाऱ्याने आरोपीला जवळच्या दंडाधिकाऱ्याकडे पाठवताना प्रकरणाशी संबंधित डायरीमधील नोंदींची एक प्रत

देखील पाठविली पाहिजे. डायरीतील नोंदी म्हणजे दंडाधिकाऱ्याला आवश्यक ती माहिती मिळवून देणे ज्यावर तो आरोपीला कोठडीत ठेवायचे की नाही याचा निर्णय घेऊ शकतो. ज्या प्रकरणात आरोपीला अत्यंत तत्परतेने अटक किंवा स्थानबद्ध केलेले असते अशा प्रकरणात कायदा तपास करणाऱ्या अभिकरणाला तपास करण्यास आणि विहित कालावधीत तपास तातडीने पूर्ण करण्यास हुकूम करत. पोट-कलम (२) चे परंतुक बाह्य मर्यादा निश्चित करत, ज्या मर्यादेच्या आत अन्वेषण पूर्ण करायचं असतं आणि जर ते विहित कालावधीत पूर्ण झाले नाही तर, आरोपीला जामिनावर मुक्त होण्याचा अधिकार प्राप्त होईल आणि तो जमीन देण्यास तयार असल्यास आणि त्याने जामीन दिल्यास, दंडाधिकारी त्याला जामिनावर सोडतील आणि अशी सुटका फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या प्रकरण ३३ अंतर्गत जामीन मंजूर केला आहे असे मानले जाईल. १९७८ च्या अधिनियम क्रमांक ४५ द्वारे समाविष्ट केलेली तरतूद, जिथे दंडाधिकाऱ्यांना योग्य वाटते की पंधरा दिवसांच्या कालावधीपेक्षा अधिक काळ स्थानबद्धतेत ठेवणे आवश्यक आहे आणि ते असे नमूद करते की, १५ दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीच्या पोलिस कोठडी पेक्षा अन्यथा दंडाधिकारी आरोपी व्यक्तीला स्थानबद्धतेत घेण्यास अधिकृत करू शकतात. . कलम १६७ (२) च्या परंतुका मध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की, ज्या प्रकरणांचा तपास त्यात नमूद केलेल्या गंभीर गुन्ह्यांशी संबंधित आहे अशा प्रकरणांमध्ये स्थानबद्धतेचा एकूण कालावधी नव्वद दिवसांपेक्षा जास्त नसावा आणि इतर प्रकरणांमध्ये साठ दिवसांपेक्षा जास्त नसावा

आणि ही मुदत संपल्यानंतर त्या वेळेपर्यंत दोषारोपपत्र दाखल केले नसेल तर आरोपींची जामिनावर सुटका केली जाईल.”

२०. आक्षेपित न्यायनिर्णयात संदर्भित केलेली पूर्वोदाहरणे आणि दीपक सत्यवान (उपरोल्लेखित) या प्रकरणामधील समन्वय न्यायपीठ असे दर्शविते की, न्यायालय अभियोग पक्षाला संशयितास अटक करण्याचा अधिकार प्रदान करते आणि संहितेअंतर्गत विचारात घेतलेल्या तपासात पुरावे गोळा करण्याच्या कार्यवाहीसह सर्व उपायांचा समावेश असेल आणि अन्वेषण संपल्यानंतर फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १७३ अन्वये अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे. तपास पूर्ण होण्यासाठी कोणतीही स्पष्ट बाह्य मर्यादा नसली तरी अनावश्यक विलंब न करता तपास पूर्ण व्हावा, हा बाराव्या प्रकरणाचा उद्देश आहे. फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १७३ (२) अन्वये अंतिम अहवाल दाखल करण् विहित करत, ज्यामुळे न्यायालयाला एखाद्या गुन्ह्याची दखल घेण्याचा अधिकार मिळतो. तसेच ते कलम १७३ चे पोटकलम (८) अन्वये पुढील तपासाची परवानगी देत. तसेच कलम १७३ (४) नुसार, अंतिम अहवाल दाखल झाल्यानंतर एखाद्या आरोपीची जामिनावर सुटका झाली असेल, तर तपासाच्या गुणवत्तेच्या आधारे दंडाधिकारी त्याचे जामीन बंधपत्र रद्द करू शकतात. त्यामुळे फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) परंतुक (अ) च्या बदल्यात आरोपीला ~~देण्यात~~ येणारे संरक्षण केवळ विहित ६०/९० दिवसांच्या कालावधीच्या संदर्भात आहे, त्यापलीकडे जरी अन्वेषण अपूर्ण असल्यास आरोपीच्या कोठडीची मागणी करता येत नाही.

२१. जोपर्यंत फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ अन्वये दंडाधिकाऱ्यांकडून विशेष आदेश मिळत नाही, तोपर्यंत अटक केलेल्या व्यक्तीला फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम ५७ नुसार कारारनिविष्ट केलेल्या २४ तासांपेक्षा जास्त काळ स्थानबद्ध करून ठेवता येणार नाही. तथापि अटकेच्या ठिकाणापासून दंडाधिकाऱ्यांच्या न्यायालयापर्यन्तच्या प्रवासासाठी आवश्यक असणारा वेळ फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १६७ अंतर्गत दंडाधिकाऱ्याला प्राधिकृत करण्यापूर्वी आरोपीला त्यांच्या ताब्यात ठेवण्यास पोलिसांना दिलेल्या अनिवार्य २४ तासांची गणना करण्यासाठी वगळला जाऊ शकतो.

२२. आरोपीला अटक झाल्यानंतर आणि पोलिस २४ तासांच्या अनिवार्य कालावधीत तपास पूर्ण करण्यास असमर्थ असल्यास, अन्वेषण करणाऱ्या पोलिस अधिकारी फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ अन्वये आरोपीला दंडाधिकाऱ्यांकडे पाठविण्यास कर्तव्याने बांधलेला आहे. त्यानंतर कलम १६७ च्या पोटकलम (२) नुसार आरोपी व्यक्तीला ज्या दंडाधिकाऱ्यांकडे पाठवले जाते त्या दंडाधिकाऱ्यांनी कोणती कार वाई करावी हे ठरविले जाते आणि त्यानंतर दंडाधिकारी पुढील कोठडीसाठी आरोपीला स्थानबद्धतेत ठेवण्यास अधिकृत करू शकतात. पोटकलम (२) नुसार दंडाधिकारी आरोपीची स्थानबद्धता त्यांना योग्य वाटेल अशा संपूर्ण १५ दिवसांपेक्षा जास्त नाही अशा कालावधीसाठी ताब्यात घेण्यास प्राधिकृत करेल. परंतु त्याला प्रकरणाची संपरीक्षा करण्याची किंवा प्रकरण संपरीक्षेसाठी सुपूर्द करण्याची अधिकारिता नसल्यास आणि स्थानबद्धता त्याला अनावश्यक वाटत असल्यास, डायरीतील नोंदी पाहिल्यावर तो आरोपीची सुटका करू शकतो किंवा योग्य अधिकारिता असलेल्या दंडाधिकाऱ्यांकडे पाठवू शकतो. हे पोटकलम परंतुका

सोबत जोडलेलल्या पोटकलमाद्वारे दंडाधिकाऱ्यांच्या अधिकारावर निर्बंध घातले आहेत आणि परिस्थितीची गरज आहे असे त्यांचे मत असल्यास आरोपीव्यक्तीला पोलिसांच्या कोठडी साठी व्यतिरिक्त १५ दिवसांच्या अधिक कालावधी स्थानबद्धतेत ठेवण्याचा अधिकार देत. परंतु, दंडाधिकारी परंतुक (अ) च्या खंड (१) किंवा खंड (२) मध्ये अनुक्रमे ९० किंवा ६० दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी आरोपी व्यक्तीला कोठडीत ठेवण्याचा अधिकार देणार नाहीत. खंड (१) किंवा खंड (२) मध्ये विहित केलेल्या मुदतीत तपास पूर्ण न केल्यास आरोपीला अधिकार प्राप्त होतो आणि ही मुदत संपल्यानंतर आरोपी व्यक्ती त्याच्या सुटकेसाठी जामीन सादर करण्यास तयार असल्यास आणि त्यांनी जामीन पुरवला तर त्याची जामिनावर सुटका केली जाईल.

२३. वरील वरून हे दिसून येईल की, आरोपीला २४ तासांपेक्षा अधिक काळ स्थानबद्धतेत ठेवणे दंडाधिकाऱ्यांच्या अधिकारच्या अधीन आहे आणि आरोपीला पोलिस कोठडीत किंवा न्यायालयीन कोठडीत ठेवण्याचे दंडाधिकाऱ्याचे अधिकार फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ मध्य े विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीद्वारे मर्यादित आहेत. जर दंडाधिकाऱ्यांना असे समाधान वाटत असेल की १५ दिवसांपेक्षा जास्त काळ कोठडी सुरू ठेवणे आवश्यक आहे, तर ते अशा स्थानबद्धतेस अधिकृत करू शकतात, परंतु कोणत्याही परिस्थितीत अधिकृत स्थानबद्धता यथास्थिती ९० दिवस किंवा ६० दिवसांच्या कालावधीपेक्षा जास्त असू शकत नाही. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) मधील परंतुकामद्धे नमूद केलेली विहित मुदत संपल्यानंतर अभियोग पक्षाने दोषारोपपत्र/अंतिम अहवाल दाखल न केल्यास

आरोपी व्यक्तीला वैधानिक जामिनावर सोडण्याचा सोडण्याचा कधीही हिरावून घेता येणार नाही असा अधिकार आहे.

२४. मूलतः अधिनियमित फौजदारी प्रक्रिया संहिता १८९८ मधील मध्ये लागू करण्यात कलम १६७ नुसार, २४ तासांच्या आत तपास पूर्ण करण्याचा विचार करण्यात आला आहे. परंतु, विशेषत: गुंतागुंतीच्या गुन्ह्यांचा तपास मर्यादित वेळेत पूर्ण करण्यात येणारी अडचण लक्षात घेऊन भारतीय विधी आयोगाने तपास पूर्ण करण्याची कालमर्यादा वाढविण्याची शिफारस केली. ४१ व्या विधी आयोग (सप्टेंबर, १९६९) मधील अहवालातील शिफारशींच्या आधारे १९७८ च्या अधिनियम ४५ द्वारे फौजदारी प्रक्रिया संहिता मध्ये सुधारणा करण्यात आली. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या च्या कलम १६७ मध्ये कलम (१) आणि (२) असलेले परंतुक (अ) समाविष्ट करण्यात आले. अशा समावेशामुळे तपास तत्परतेने पूर्ण होणे अपेक्षित असताना, परंतुक (अ) अन्वये कलम (१) आणि (२) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीसाठी केवळ दंडाधिकाऱ्यांच्या परवानगीनेच पुढील स्थानबद्धतेत ठेवण्यास परवानगी देण्यात येईल, अशी ही अतिरिक्त तरतूद करण्यात आली होती. कलम १६७ च्या पोटकलम (३) अन्वये आरोपीला अधिक काळ स्थानबद्धतेत ठेवण्यासाठी अधिकृत करणाऱ्या दंडाधिकाऱ्याने त्याची कारणे नोंदवली पाहिजेत. कलम १६७ (२) मधील पहिल्या परंतुकाचा हेतू पोलिस अधिकाऱ्यांना विहित मुदतीत तपास जलदगतीने पूर्ण करण्यासाठी आणि ढिलेपणा रोखण्यासाठी प्रभावित करणे हा आहे. त्यात कसूर झाल्यास दंडाधिकारी आरोपीची जामिनावर सुटका करतील. हे कलम ४३६-अ मध्ये घालण्यात आलेल्या निर्बंधाच्या अधीन आहे ज्यात

अधिकतम कालावधीची तरतूद आहे आणि ज्यात न्यायचौकशीअधीन कैदयाला स्थानबद्धतेत ठेवले जाऊ शकते. प्रकरण ३६ मधील तरतुदी काही गुन्ह्यांमध्ये दखल घेण्यास मर्यादा प्रदान करत. कलम ४६८ नुसार उपकलम (२) मध्ये नमूद केलेल्या गुन्ह्याची मुदत मर्यादा संपल्यानंतर दखल घेण्यास प्रतिबंध घालण्यात आला आहे. कलम ४६९ मध्ये मर्यादेचा कालावधी सुरू करण्याची तरतूद आहे आणि हे लक्षात घ्यावे लागेल की मर्यादेचा कालावधी कोणत्या तारखेला सुरू झाला असेल याची तारीख ठरवताना पोटकलम (२) मध्ये असे म्हटले आहे की मर्यादेचा कालावधी मोजताना ज्या दिवसापासून असा कालावधी मोजायचा आहे, तो दिवस वगळला जाईल. कलम ४६८ व कलम ४३६ अ मधील उपरोक्त तरतुदी वगळता तपास पूर्ण होण्यास कोणतीही कालमर्यादा विहित केलेली नाही आणि कलम १६७ च्या पोटकलम (२) मधील पहिल्या परंतुकाच्या अटीनुसार ६० वा किंवा ९० वा दिवस संपुष्टात आल्यानंतर आरोपीला वैधानिक जामीन प्राप्त करण्याचा अधिकार वगळता तपास पुढे चालू ठेवता येईल. अशा प्रकारे, ६०/९० दिवसांच्या वैधानिक कालावधीची तरतूद करणारा कायदेशीर हेतू दुहेरी हेतू साध्य करतो, एक म्हणजे आरोपीवर जलद गतीने खटला चालविणे ज्यामुळे त्याचे अप्रदहसिद्ध दोषीमध्ये रूपांतर होईल किंवा खटला संपल्यानंतर त्याची सुटका होईल आणि दुसरे म्हणजे, पीडित व्यक्तीस आणि सर्वसामान्यपणे जलद न्याय प्राप्त करण्याची हमी मिळेल.

२५. फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या १६७ (२) मध्ये परंतुक (अ) च्या अंतर्भावाचे परिक्षण आणि विश्लेषण छगंती (उपरोल्लेखित) मध्ये करण्यात आले. या प्रकरणात दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने मत लिहिताना राजू उर्फ राजकिशोर सिंग विरुद्ध बिहार राज्य[15] या प्रकरणातील

15 (१९८०) १ एससीसी १०८

युक्तिवाद आणि प्रमाण तसेच राजकुमार विरुद्ध पंजाब राज्य[16], बटना राम विरुद्ध हिमाचल प्रदेश राज्य[17], जगदीश विरुद्ध मध्य प्रदेश राज्य[18] आणि एन. सुरेया रेड्डी विरुद्ध ओरिसा राज्य (उपरोल्लेखित) यातील उच्च न्यायालयाचे निर्णय तपासण्याची संधी न्यायाधीश एस. नटराजन यांना मिळाली आणि माननीय न्यायाधीशांनी खालील प्रमाणे निरीक्षण नोंदवले.

> "३१. दोन्ही बाजूंनी (पक्षकारांनी) उद्धृत केलेले काही निर्णय अधिनियम १९७८ चे ४५ द्वारा परंतुक (अ) च्या दुरुस्तीपूर्वी देण्यात आले आहेत आणि काही निर्णय दुरुस्तीनंतर देण्यात आले आहेत. श्री.राम रेड्डी यांनी परंतुक (अ) मध्ये दुरुस्ती केल्यामुळे आणि त्यायोगे त्यावरील एक स्वतंत्र परिच्छेद निर्माण झाल्यामुळे त्यापूर्वी दिलेल्या निर्णयांची प्रस्तुतता संपुष्टात आली आहे असा युक्तिवाद करून श्री.राम रेड्डी आणि पूर्वीच्या निर्णया संदर्भात विभेद करण्याची मागणी केली. ज्याअर्थी आम्ही कोणत्याही दृष्टीने, म्हणजे कलम १६७ (२) संदर्भ घेऊन किंवा त्याचा संदर्भ न घेता परंतुक (अ) चा अन्वयार्थ लावला. कायद्याद्वारे विहित केलेला ९० दिवस आणि ६० दिवसांच्या कालावधीची गणना केवळ रिमांड तारखेपासून करता येईल, त्यानुसार दुरुस्ती (सुधारणा) अधिनियम १९७८ च्या कलम ४५ च्या अगोदर पारित निर्णय व त्यानंतर दिलेले निर्णय यात विभेद करण्याची मागणी केली आहे, त्याला खूप काही महत्त्व नाही.

16 एआयआर १९७९ पी अँड एच ८०
17 १९८० क्रि. एलजे ७४८ (एचपी)
18 १९८४ क्रि एलजे ७९ (एमपी)

३२. अटकेच्या (स्थानबद्धतेच्या) एकूण कालावधीच्या संदर्भात परंतुक (अ) च्या अटीचा अर्थ परंतुकाच्याच साध्या भाषेत करता येऊ शकेल, आम्हास सर्वसाधारण वाक्खंड अधिनियमाच्या तरतुदींचा वापर करणे किंवा परंतुकाच्या अटींचा अर्थ लावण्यासाठी मर्यादा अधिनियमामधून मार्गदर्शन घेणे याची आवश्यकता आहे असे आम्हाला वाटत नाही."

२७. छगंती (उपरोल्लेखित) मधील वरील अधिकृत घोषणेचा नंतर गौतम नवलखा (उपरोल्लेखित) मध्ये विचार करण्यात आला, ज्यात विहित ६०/९० दिवसांच्या रिमांड कालावधीची गणना करण्यासाठी, रिमांडची तारीख समाविष्ट केली गेली.

२८. वरील संदर्भात, आता आपण मध्य प्रदेश विरुद्ध रुस्तम (उपरोल्लेखित) आणि रवी प्रकाश सिंग विरुद्ध बिहार राज्य (उपरोल्लेखित) या प्रकरणातील निर्णयाचे परीक्षण करू या, ज्याचा आधार विद्वान अतिरिक्त महान्यायअभिकर्ता यांनी असा युक्तिवाद करण्यासाठी घेतला की, फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६७ (२) च्या परंतुक (अ) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत रिमांड ची तारीख वगळली पाहिजे. रुस्तम (उपरोल्लेखित) मधील निर्णयाचे वाचन केल्यावर असे दिसून येते की, न्यायालयाने कालावधीची गणना करताना सर्वसाधरण वाक्खंड अधिनियमाच्या कलम ९ व १० चा विचार केला आहे. परंतु असे करताना रुस्तम (उपरोल्लेखित) येथील न्यायालयाने छगंती (उपरोल्लेखित) मधील गुणोत्तराची दखल घेतली नाही, जेथे स्पष्टपणे नमूद केले गेले होते की, कलम १६७ (२) अन्वये कालावधी मोजणीच्या हेतूने सर्वसाधारण वाकखंड अधिनियम मधील तरतुदी लागू होणार नाहीत. श्री. राजू यांनी उद्धृत केलेल्या रवी प्रकाश

सिंग (उपरोल्लेखित) या संदर्भात असे दिसून येते की, न्यायालय केवळ रुस्तम (उपरोल्लेखित) या प्रकरणाचे अनुसरण करते आणि तसा कोणताही कायदा करत नाही, ज्याचा सध्याच्या विचारावर परिणाम होऊ शकतो.

२९. कलम १६७ (२) सीआरपीसीमागील कायदेशीर हेतू आणि तरतुदी (अ) ही स्वतःच एक संपूर्ण संहिता आहे, तसेच छगंती (उपरोल्लेखित) मध्ये स्पष्ट केलेली गणना पद्धत लक्षात घेता, रुस्तम (उपरोल्लेखित) मध्ये विहित केलेली गणना पद्धत, कदाचित योग्य मार्ग असू शकत नाही. तसेच रुस्तम (उपरोल्लेखित) यांनी कलम १६७ (२) च्या तरतुदी (अ) अन्वये विहित ६०/ ९० दिवसांच्या कालावधीची मोजणी करण्याबाबत चागंटी (उपरोल्लेखित) मधील बंधनकारक उदाहरणाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे दंडाधिकाऱ्यांनी कोठडीचे आदेश दिल्यापासून हा अमान्य निर्णय आहे.

३०. बंधनकारक उदाहरणाच्या कायद्यात अशी तरतूद आहे की प्रति अकर्मण्यतेचे शासन हे न्यायालयीन उदाहरणाच्या सिद्धांतास अपवाद आहे. अक्षरशः यात अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, जेव्हा एखादा निर्णय संबंधित उदाहरण किंवा इतर कोणत्याही बंधनकारक प्राधिकरणाच्या अज्ञानात दिला जातो, तेव्हा तो चुकीचा कायदा आहे असे म्हटले जाते. सर्वात सुरुवातीच्या मताचे गुणोत्तर ठरवणीचा आधार घेऊन भिन्न मतांमुळे निर्माण होणारा संघर्ष सोडविणे समर्पक ठरते . या संदर्भात एमएन वेंकटचलय्या जे. यांनी ए. आर. अंतुले विरुद्ध आर. एस. नायक [(१९८८) २ एससीसी ६०२] यामध्ये सात न्यायाधीशांच्या न्यायपीठाच्या निर्णयात असे मत व्यक्त केले की:

"...मुद्दा असा आहे की, एखाद्या निर्णयापर्यंत पोचण्याची परिस्थिती केवळ त्या निर्णयाचे पूर्वमूल्य कमी करण्याचे काम करते.

असा निर्णय न्यायालयीन दाखला म्हणून बंधनकारक ठरणार नाही. समन्वय पीठ त्याच्याशी असहमत असू शकते आणि त्याचे अनुसरण करण्यास नकार देऊ शकते. मोठे खंडपीठ असा निर्णय रद्द करू शकते..."[19]

त्याचप्रमाणे शाह फैसल विरुद्ध भारत सरकार[20] या खटल्यातील घटनापीठाने संदीप कुमार बाफना विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य[21] या खटल्यातील न्यायालयाच्या निर्णयाची दखल घेत म्हटले आहे.

"... पूर्ण विचार न करता दिलेला निर्णय किंवा मोठ्या खंडपीठाच्या आधी च्या निर्णयाशी त्याचे गुणोत्तर जुळविणे शक्य नसल्यास किंवा उच्च न्यायालयाचा निर्णय या न्यायालयाच्या मताशी सुसंगत नसल्यास एखादा निर्णय किंवा निर्णय देखील चुकीचा ठरू शकतो..."

३१. वरीलवरून तार्किकदृष्ट्या असे दिसून येते की, रुस्तम (उपरोल्लेखित) मधील ऑपरेटिव्ह भाग, सामान्य खंड अधिनियम, १८९७ च्या कलम ९ आणि १० चा वापर करून, जिथे न्यायालयाने कोठडीची तारीख वगळली आणि छगंती (उपरोल्लेखित) मधील विपरीत मताकडे दुर्लक्ष केले, हे बंधनकारक न्यायालयीन उदाहरण असू शकत नाही कारण ते प्रत्येक अप्रत्यक्षरित्या दिले जाते.

19 एआर अंतुले वि. आर एस नायक (१९८८) २ एससीसी ६०२ परि १८३ (न्या. एमएन वेंकटचलिह यांचेद्वारा)
20 शाह फैजल वि. यूनियन ऑफ इंडिया (२०२०) ४ एससीसी १ (परि ३३)
21 २०१४ (१६) एससीसी ६२३

३२. विशेष म्हणजे छगंती (उपरोल्लेखित) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे कोठडीच्या तारखेचा समावेश करून ६०/९० दिवसांचा कालावधी मोजण्याचे तत्त्व राज्य विरुद्ध मो. अशरफ्त भट (उपरोल्लेखित), प्रज्ञा सिंह ठाकूर (उपरोल्लेखित) आणि गौतम नवलखा (उपरोल्लेखित).

३३. तीन न्यायाधीशांच्या न्यायपीठाने एम. रविंदन (उपरोल्लेखित) यांच्या खंडपीठाने रुस्तम (उपरोल्लेखित) म्हणजेच रवी प्रकाश (उपरोल्लेखित) या प्रकरणाचे अनुसरण केले ज्यामध्ये रिमांडची तारीख वगळली. तथापि, रुस्तम (उपरोल्लेखित) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे गणना, असाध्य असल्याने आमच्या मते योग्य नियम मानता येणार नाही. त्यामुळे रवींद्रन (उपरोल्लेखित) यामध्ये न्यायालयाने रुस्तम नव्हे तर छगंतीमध्ये सांगितलेल्या गणनेच्या तत्त्वाचे पालन करायला हवे होते.

३४. रुस्तम (उपरोल्लेखित) आणि रवी प्रकाश (उपरोल्लेखित) मधील गुणोत्तराची जाणीव विद्वान एकल न्यायाधीशांनी आपल्या आक्षेपित न्यायनिर्णयात व्यक्त केली, जिथे न्यायालयाने सर्वसाधारण वाकखंड अधिनियम, १८९७ च्या कलम ९ चा विचार केला होता आणि असे निरीक्षण नोंदवले होते की कलम ९ मध्ये काही प्रासंगिकता असू शकते जिथे संबंधित कायद्यात मर्यादेचा कालावधी निर्धारित केला आहे आणि काही दिवसांच्या मालिकेत किंवा इतर कोणत्याही कालावधीत प्रथम वगळण्याचा कालावधी निर्धारित केला आहे, मग ते व्यवस्थित असू शकते. न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की जेव्हा एखादा कालावधी एखाद्या कायद्याद्वारे किंवा नियमाद्वारे मर्यादित केला जातो, ज्याला प्रारंभ आणि शेवट दोन्ही असतात तेव्हा "तत्त्व" आकर्षित होईल; 'फ्रॉम' हा शब्द आरंभ दर्शवतो, म्हणजे उद्घाटनाचा दिवस जो

वगळायचा आहे आणि शेवटचा दिवस 'तो' या शब्दाच्या वापराने समाविष्ट केला जातो. कलम ९ च्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक 'फ्रॉम' 'फ्रॉम' 'फ्रॉम' आणि 'टू' या कालावधीसाठी निर्धारित केले आहे , म्हणजेच जेव्हा हा कालावधी टर्मिनस आणि टर्मिनस अॅड क्वेमने चिन्हांकित केला जातो . सामान्य कलम कायदा, १८९७ च्या कलम ९ च्या अंमलबजावणीसाठी हे तत्त्व मूलभूत पद्धत आहे. विशेष म्हणजे कलम १६७ च्या अर्जात तपास पूर्ण होण्यासाठी कोणताही प्रारंभ किंवा शेवटचा बिंदू नाही. सीआरपीसीच्या योजनेत, वर तपशीलवार सांगितल्याप्रमाणे, उप-मधील तरतुदी- कलम १६७ चे कलम (१) उपकलम (२) च्या अनुषंगाने चालते. आरोपीला दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करणे हा पोलिसांनी केलेल्या अटकेचा पुढचा भाग आहे आणि त्याचवेळी आरोपीलाही अटक झाल्यानंतर २४ तासांच्या आत दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करण्याचा अधिकार आहे. ज्या दिवशी आरोपीला दंडाधिकाऱ्यांसमोर रिमांडवर आणले जाते, त्या दिवशी कलम १६७ च्या उपकलम (२) नुसार दंडाधिकाऱ्यांना पोलिसांकडे नजरकैदेत ठेवण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. दोन प्रक्रियांमध्ये विराम/खंड असू शकत नाही. कलम १६७ मध्ये कोणतीही मर्यादा निश्चित केलेली नाही किंवा तपास पूर्ण करण्यासाठी आणि दोषारोपपत्र दाखल करण्यासाठी कोणतीही मर्यादा नसल्यामुळे ती 'फ्रॉम' आणि 'टू' या मर्यादेच्या कालावधीत बसवता येत नाही. मॅजिस्ट्रेटसमोर हजर करणे ही पोलिसांकडून अटकेची प्रक्रिया आहे आणि दंडाधिकारी संपूर्ण १५ दिवसांपेक्षा जास्त काळ नजरकैदेत ठेवण्याचा अधिकार देतील परंतु जर त्याला पुरेसे आधार आहेत याची खात्री असेल तर तो आरोपीला पोलिसांच्या कोठडीऐवजी १५ दिवसांपेक्षा जास्त नजरकैदेत ठेवण्यास

परवानगी देऊ शकतो. विशेष म्हणजे, पोलिस किंवा तपास अधिकाऱ्यांनी तपास पूर्ण करणे आवश्यक नाही, असा कोणताही निश्चित बिंदू नाही. मात्र, तपास पूर्ण न झाल्यास आणि ६० किंवा ९० दिवसांत दोषारोपपत्र दाखल न केल्यास आरोपीला डिफॉल्ट जामिनाचा अधिकार मिळतो. कोठडीपूर्वी पोलिसांकडे असलेल्या कोठडीचा पूर्वीचा कालावधी म्हणजे नजरकैदेत ठेवणे नव्हे. दंडाधिकाऱ्यांनी दिलेल्या अधिकृततेनुसारच हे केले जाते. दंडाधिकाऱ्यांच्या नजरकैदेचा कालावधी कोठडीच्या आदेशाच्या दिवसापासून च असतो. सीआरपीसीच्या कलम १६७ चे उपकलम (२) आरोपीला कोठडीदेण्याच्या दंडाधिकाऱ्यांच्या अधिकाराशी संबंधित आहे आणि मॅजिस्ट्रेट कोर्टाच्या आरोपीवरील नजरेची तारीख वगळण्याचे कोणतेही कारण नाही. केवळ निवांतपणे तपास केला जात असल्याने आरोपीला दीर्घकाळ तुरुंगवास होऊ नये म्हणून आरोपीला जामीन अर्ज भरण्याची तयारी असेल तर त्याला डिफॉल्ट जामिनावर सोडण्याचा अधिकार द्यावा आणि तपास अजूनही सुरू राहू शकेल, अशी विनंती विधिमंडळाला करण्यात आली. म्हणूनच कलम १६७ च्या उपकलम (२) ला सर्वसाधारण वाकखंड अधिनियम लागू करता येत नाही. तसेच कोठडीच्या आदेशाची तारीख वगळल्यास कलम ५६ अन्वये अटकेच्या तारखेपासून सुरू होणारी आणि कलम १६७ अन्वये निर्धारित ६०/ ९० दिवसांच्या कालावधीपर्यंत सुरू राहणारी आरोपीच्या कोठडीतील सातत्यही खंडित होणार आहे. याव्यतिरिक्त, हे लक्षात घेतले पाहिजे की जेव्हा आपण रिमांड ऑर्डरची तारीख निर्धारित रिमांड कालावधीचा पहिला दिवस म्हणून समाविष्ट करतो तेव्हा आरोपीला कोठडीसाठी निश्चित ६० दिवसांचा कालावधी नसतो. एकदा न्यायदंडाधिकाऱ्यांनी रिमांडमंजूर केल्यानंतर, दिवसाची

वेळ काहीही असो, जेव्हा तो असे करेल, तेव्हा प्रत्येक प्रकरणात सरकारी पक्ष कलम १६७ (२) च्या तरतुदी ए (२) अंतर्गत समाविष्ट गुन्ह्यांसाठी ५९ दिवस आणि २३ तास किंवा त्यापेक्षा जास्त कालावधीपासून ५९ दिवस आणि १ तास किंवा त्यापेक्षा जास्त कालावधीपर्यंत कोठडीचा कालावधी वेगवेगळा अस ू शकतो. आरोपीच्या कोठडीचा नेमका कालावधी मॅजिस्ट्रेट कोर्टाच्या पहिल्या नजरेवर आणि रिमांड ऑर्डरवर स्वाक्षरी करण्यावर अवलंबून असतो. हे छगंती (उपरोल्लेखित) मधील निष्कर्ष स्पष्ट करते की सर्वसाधारण वाकखंड अधिनियम हे सीआरपीसी चे कलम १६७ ला लागू होत नाही, कारण निर्धारित रिमांड कोणत्या कालावधीपासून सुरू होऊ शकते हे निश्चित 'कधीपासून'सुरू होऊ शकते. शिवाय, कोठडीची तारीख समाविष्ट आहे आणि विहित कालावधीतून वगळली जात नाही, ही वस्तुस्थिती व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर आधारित आहे की कायद्याच्या विशिष्टतेतील कोणत्याही त्रुटीचा आरोपीच्या बाजूने असा अर्थ लावावा लागेल.

३५. सर्वसाधारण वाकखंड अधिनियमाचे कलम ९ हे सीआरपीसी च्या कलम १६७ ला लागू होईल, कारण 'च्या पासून' आणि 'च्या पर्यंत' मधील अटींची पर्वा न करता एक विशिष्ट कालावधी निश्चित केला गेला आहे, ज्यामध्ये तपास करायचा आहे, असा युक्तिवाद करण्यासाठी विद्वान एएसजी यांनी इकॉन[22] आणि साकेतवर[23] भिस्त ठेवली आहे. तपास कोणत्या कालावधीत पूर्ण करायचा आहे, याचा निश्चित कालावधी नसल्याने हे चुकीचे वाटते. वर सांगितल्याप्रमाणे, जेव्हा आपण कलम १६७ अंतर्गत निर्धारित ६०/९० दिवसांच्या कालावधीत कोठडीची तारीख समाविष्ट करतो, तेव्हा त्याचा परिणाम रिमांड कालावधी ६०/९०

22 इकॉन अंत्री लिमिटेड वि. रोम इंडस्ट्रीज [(२०१४) ११ एससीसी ७६९]

23 साकेत इंडिया लिमिटेड वि. इंडिया सिक्यूरिटीज लिमिटेड (१९९९) ३ एससीसी १

दिवसांच्या कालावधीइतका नसतो. त्यामुळे सर्वसाधारण वाकखंड अधिनियम लागू होणार नाही.

३६. सीआरपीसीच्या कलम ५७ नुसार आरोपीला अटकेनंतर २४ तासांच्या आत दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करणे बंधनकारक आहे आणि कलम १६७ (२) अन्वये न्यायदंडाधिकाऱ्यांनी कार्यकारी कारवाईची छाननी करणे आणि पोलिसांच्या कारवाईमुळे आरोपींचे अधिकार संपुष्टात येत नाहीत की नाही हे ठरविणे आवश्यक आहे. कार्यपालिकेचे पृथक्करण आणि अधिकारांचा न्यायालयीन वापर, शेवटी एखाद्या व्यक्तीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करते जे अनुच्छेद २१ आणि २२ (२) अंतर्गत घटनात्मकदृष्ट्या संरक्षित देखील आहे. दंडाधिकाऱ्यांनी दिलेल्या कोठडीच्या तारखेकडे दुर्लक्ष केल्यास आरोपी कोठडीत असूनही ६०/९० दिवसांच्या कालावधीत त्याची गणना केली जाणार नाही. रिमांडच्या तारखेवरील कोठडी सीआरपीसीकलम ५६ अन्वये आरोपीच्या अटकेपेक्षा वेगळी आहे कारण तो दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर होण्यापूर्वीचा कालावधी मानला जातो. या तर्कानुसार, आरोपी जरी कोठडीत असला तरी तो सीआरपीसीच्या कलम ५६ अंतर्गत किंवा सीआरपीसीच्या १६७ (२) अंतर्गत नसेल. यामुळे कायदेशीर पोकळी निर्माण होईल. तथापि, हे टाळले जाऊ शकते जर रिमांड ऑर्डरच्या दिवसापासूनच रिमांड पीरियड चा विचार केला जातो. तसेच, जर एखाद्या आरोपीला दंडाधिकाऱ्यांनी दिनांक ०१.०१.२०२३ रोजी कोठडी सुनावली असेल तर, पोलिसांनी खरोखरच त्याच दिवशी तपास सुरू केला की नाही याची पर्वा न करता, सीआरपीसी च्या कलम १६७ नुसार न्यायालयीन छाननीनंतर पोलिसांना त्याच दिवशी तपास करण्याचा अधिकार आहे.

त्यामुळे रिमांड ऑर्डरच्या दिवशीच आरोपीला तपास करण्याचा अधिकार पोलिसांना असेल, तर ६०/९० दिवसांचा निर्धारित कालावधी, ज्याची मुदत संपल्यावर आरोपीला डिफॉल्ट जामिनाचा अधिकार मिळतो, त्याची तार्किक गणना त्या दिवसापासूनच करावी. ६०/९० दिवसांच्या कालावधीत कलम १६७ सीआरपीसी अंतर्गत कोठडीच्या तारखेकडे दुर्लक्ष करणे, आमच्या मते, संथ तपासामुळे आरोपीला दीर्घ काळ कोठडीत राहण्यापासून संरक्षण देण्याच्या कायदेशीर हेतूच्या विरोधात जाईल.

३७. राकेश कुमार पॉल विरुद्ध आसाम राज्य[24] या खटल्यात भारत सरकार विरुद्ध निराला यादव[25] आणि उदय मोहनलाल आचार्य विरुद्ध राज्य सरकार[26] यांच्यातील गुणोत्तर तपासताना या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या न्यायपीठाने ६०/९० दिवसांचा कालावधी संपुष्टात आल्यावर निदर्शनास आले की प्रकरण असे असू शकते की, तपास यंत्रणेने विहित मुदतीत तपास पूर्ण न केल्याने जामिनावर सुटण्यासाठी आरोपीच्या बाजूने अव्यवहार्य अधिकार प्राप्त होतो. सी.बी.आय.[27] च्या माध्यमातून संजय दत्त विरुद्ध मुंबई मधील मत त्यावरही विचार करण्यात आला, ज्यामध्ये घटनापीठाने असे नमूद केले की जर आरोपपत्र दाखल केले नाही आणि "डिफॉल्ट जामिनाचा" अधिकार प्राप्त झाला असेल तर अव्यवहार्यतेची स्थिती, अशा अधिकाराला अभियोजन पक्षाकडून निराश केले जाऊ शकत नाही.

---

24 (२०१७) १५ एससीसी ६७
25 (२०१४) ९ एससीसी ४५७
26 (२००१) ५ एससीसी ४५३
27 १९९४ (५) एससीसी ४१०

३८. त्याचप्रमाणे बिक्रमजीत सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य[28] या खटल्यात तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने म्हटले की, संहितेच्या कलम १६७ (२) च्या पहिल्या तरतुदीनुसार डिफॉल्ट जामीन मिळविण्याचा अधिकार प्रक्रियेचा एक भाग आहे भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ अन्वये कायद्याने स्थापित. त्यामुळे त्यातील अधिकार निधीहक्काचा दर्जा दिला जातो. या संदर्भात न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की, आरोपीच्या स्वातंत्र्यावर होणारे परिणाम विचारात घेताना, आरोपीने डिफॉल्ट जामिनासाठी लेखी किंवा तोंडी अर्ज केला आहे की नाही हे महत्वाचे नाही आणि न्यायालयाने केवळ कायदेशीर आवश्यकता, म्हणजेच आरोपपत्र दाखल करण्याचा वैधानिक कालावधी विचारात घेऊन अशा अर्जाचा निपटारा करणे आवश्यक आहे. किंवा चालानची मुदत संपली होती आणि आरोपी जामीन देण्यास तयार आहे की नाही. म्हणजेच कलम १६७ (२) सीआरपीसीच्या पहिल्या तरतुदीनुसार डिफॉल्ट जामिनाचा दावा करण्यासाठी आरोपीला जामीन मिळवण्यासाठी कोणतेही ठोस आधार काढावे लागत नाहीत किंवा त्याला सविस्तर जामीन अर्ज दाखल करावा लागत नाही. त्यांना अर्जात एवढेच नमूद करायचे आहे की, निर्धारित ६०/९० दिवसांची मुदत संपली असल्याने व दोषारोपपत्र दाखल झालेले नसल्याने तो जामिनास पात्र आहे आणि आरोपीने जामीन देण्याची तयारी दर्शविल्यानंतर दोषारोपपत्र दाखल करून अशा अव्यवहार्य अधिकाराला पराभूत करता येणार नाही.

३९. एस.कासी विरुद्ध राज्य (उपरोल्लेखित) खटल्यात न्यायालयाने कलम १६७ (२) सीआरपीसीला मुदत अधिनियमाची अंमलबजावणी, वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार आणि

28 (२०२०) १० एससीसी ६१६

फिर्यादी पक्षाच्या दोषारोपपत्र दाखल करण्याच्या अधिकारावर चर्चा केली. तेव्हा वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करणाऱ्या न्यायालयाने म्हटले होते की, कोविड-19[29] महामारीच्या पार्श्वभूमीवर मर्यादेच्या अटी शिथिल करण्याच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या आधीच्या निर्देशामुळेराज्य किंवा तपास यंत्रणांना तपासाचा कालावधी मोजण्याच्या बाबतीत कोणतीही शिथिलता मिळणार नाही आणि त्यामुळे आरोपींना अतिरिक्त तुरुंगवासाची परवानगी दिली जाईल आणि त्यामुळे त्यांच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर गदा येईल.

४०. सीआरपीसी कलम १६७ (२) अंतर्गत कायदेशीर हेतू पूर्ण करण्यासाठी अस्पष्टता असल्यास दंडात्मक कायदा तयार करताना, स्वातंत्र्य धोक्यात असल्याने आरोपी व्यक्तीच्या बाजूने अस्पष्टता दूर करणे आवश्यक आहे. म. रवींद्रन (उपरोल्लेखित) यांनी व्यक्त केलेले हे मत पुढीलप्रमाणे होते.

> "जेव्हा जेव्हा दंडात्मक कायद्याच्या निर्मितीत कोणतीही संदिग्धता असेल तेव्हा व्यक्ती आणि राज्य यांच्यातील सर्वव्यापी सत्तेची विषमता लक्षात घेता, न्यायालयाने आरोपीच्या अधिकारांचे रक्षण करण्याच्या दिशेने झुकलेल्या अर्थाचे समर्थन केले पाहिजे."

४१. त्याचप्रमाणे राकेश पॉल (सुप्रा) या तीन न्यायाधीशांचे खंडपीठ न्यायालयाने कलम १६७ च्या संदर्भात असे म्हटले आहे की, जेथे कायदा वाचल्यावर दोन मते शक्य आहेत, तेथे वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर गदा आणणारी तरतूद काटेकोरपणे वाचली पाहिजे. कलम २१ च्या

---
29 सु मोटो रिट याचिका (सिव्हील) क्र. ३/२०२०

अधिकारांचा यात समावेश असल्याने न्यायालयाने वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण[30] करणार् या विवेचनाच्या बाजूने झुकले पाहिजे, असे निरीक्षण नोंदविण्यात आले. घटनात्मक कायदा तार्किक, नैतिक आणि कायदेशीरदृष्ट्या श्रेष्ठ आहे या कल्पनेनेही वैधानिक कायद्याला[31] या विवेचनाचे समर्थन होते. त्यामुळे कोणतीही वैधानिक तरतूद घटनात्मक कायद्याशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे. तसेच, डिफॉल्ट जामिनाच्या अधिकाराच्या विशिष्ट संदर्भात, सीआरपीसीच्या कलम १६७ (२) च्या पहिल्या तरतुदीनुसार, गौतम नवलखा (सुप्रा) मधील या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, डिफॉल्ट जामिनाचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार आहे आणि जर रिमांड ऑर्डर यांत्रिकपणे किंवा कायद्याचे उल्लंघन करून दिली गेली असेल किंवा अधिकारक्षेत्राच्या कमतरतेने ग्रस्त असेल तर, बंदी प्रत्यक्षीकरणाची एक रिट खोटी असेल.

४२. ६०/९० दिवसांची मुदत ही एक वैधानिक आवश्यकता आहे जी राज्य अभिकरणांना १५ दिवसांच्या पोलिस कोठडीपलीकडे गंभीर गुन्ह्यांचा तपास करण्यास अनुमती देते. विहित ६०/९० दिवसांच्या कालावधीत दोषारोपपत्र किंवा कोठडीसाठी पुरवणी विनंती दाखल करण्यात राज्य अपयशी ठरल्यास, आपल्याला व्यक्तीचे अधिकार आणि त्या अधिकारांवरील निर्बंध यांच्यात समतोल राखणे आवश्यक आहे आणि कायदेशीर आधाराशिवाय दीर्घकाळ तुरुंगवास टाळणे आवश्यक आहे. घटनात्मक कोठडीची मुदत संपली की, आरोपीला डिफॉल्ट जामीन मिळण्याचा अक्षम्य अधिकार मिळतो आणि त्याचे रक्षण होणे गरजेचे आहे. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य निश्चितच सापेक्ष आणि नियंत्रित असते. निरपेक्ष स्वातंत्र्य ही अशी गोष्ट आहे ज्याची कल्पना

30 राकेश कुमार पॉल वि. स्टेट ऑफ आसाम, (२०१७) १५ एससीसी (१०९) परि ७२-७३ (न्या. लोकुर यांच्याद्वारे)

31 वीएम बाचल, द इंडियन जर्नल ऑफ पोंलिटिकल सायन्स, खंड २५, क्र. ३/४, कॉन्फ़रेन्स क्रमांक XXVI करीता इंडियन पोंलिटिकल सायन्स कॉन्फ़रेन्स १९६४: अण्णामलईनगत (जुलै-सप्टे – डिसेंबर, १९६४), पीपी २३१-२४०

सामाजिक वातावरणात करता येत नाही. त्यामुळे आरोपींना ताब्यात घेऊन तपास करण्याची मुभा कायद्याने दिली आहे. मात्र, दीर्घकाळ तुरुंगात राहण्यापासून परावृत्त करणे हे या न्यायालयाचे कर्तव्य आहे. शिवाय आरोपपत्र दाखल करून डिफॉल्ट जामिनाचा अधिकार संपुष्टात येत नाही आणि आरोपीला डिफॉल्ट जामिनाचा अधिकार कायम राहतो.

४३. एखाद्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला स्पर्श करणारा घटनात्मक पाया सर्वप्रथम न्यायमूर्ती फजल अली यांच्या ए. के. गोपालन[32] मधील असहमत मतात स्पष्ट करण्यात आला- जिथे त्यांनी अधिकारांच्या आंतरकार्यक्षमतेच्या सिद्धांताचे वर्णन केले. आरसी कूपर[33] आणि मनेका गांधी[34] यांच्या नंतरच्या प्रकरणात हा अल्पसंख्याक दृष्टिकोन बहुमताचा निर्णय ठरला. मूलभूत हक्क हे वेगळे आणि वेगळे नसतात, तर ते स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्याचे एकमेकांशी जोडलेले जाळे बनवतात, असे या सिद्धांतात नमूद करण्यात आले आहे. स्वातंत्र्य हिरावून घेणारा कोणताही कायदा न्याय्य, न्याय्य आणि वाजवी असावा लागतो आणि कलम १४, १९ आणि २१ अन्वये नमूद केलेल्या अधिकारांच्या सामूहिक अंमलबजावणीचा भाग असावा. फौजदारी कलम १६७ च्या वैधानिक रूपरेशाना दिलेला अर्थ हा वाजवीपणा, निपक्षता आणि हककांच्या अपरिवर्तनीयतेच्या मानकानुसार मोज्ण्यासाठी आवश्यक आहे. पुढे, या न्यायालयाने केशवनंद भारती[35] या प्रकरणमध्ये तत्कालीन मुरव्य न्यायमूर्ति सिक्री यांच्यामार्फत बोलताना असे नोंदवले की, भारताने मानवी हककांच्या सार्वभौमिक घोषणापत्र (१९४८) आणि अनुछेद ५१ मधील संवैधानिक

32 ए के गोपालन वि. स्टेट ऑफ मद्रास, एआयआर १९५० एससी २७, १९५० एससीआर ८८; परि २९७, परि १३१. न्या. फजल अली हे असे नोंद करतात की, नैसर्गिक न्याय ही भारतीय संविधानाला अनोलखी कल्पना नाही.

33 रुस्तम कावसजी कूपर वि. यूनियन ऑफ इंडिया (१९७०) १ एससीसी २४८, परि १, ४ आणि ५.

34 मनेका गांधी वि. भारत सरकार, एआयआर १९७८ एससी ५९७ परि. २१६, २१८ ते २२७ (न्या. एच बेग द्वारा), परि ४७ आणि ५६ (न्या. चंद्रचुड द्वारा)

35 केशवनंद भारती वि. केरल राज्य (१९७३) ४ एससीसी २२५ (न्या. मुख्य न्यायमूर्ती सिक्री द्वारा)

आदेशाला मान्यता दिल्याने न्यायालयला हक्क अपरिहार्य मानने आवश्यक आहे आणि हे संविधानिक अर्थाला मार्गदर्शन करेल.

४४. या टप्प्यावर, ओल्मस्टेड विरुद्ध अमेरिका[36] या खटल्यात न्यायमूर्ती लुई डी ब्रँडिस यांचे असहमत मत लक्षात ठेवून आपल्याला फायदा होऊ शकतो. १९२० च्या दशकातील वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या निर्णयातील त्यांचे शब्द शतकभरानंतरही खरे ठरतात. न्यायमूर्ती ब्रँडिस म्हणाले:

> " जेव्हा सरकारचे हेतू फायदेशीर असतात तेव्हा स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी सर्वात जास्त सावध गिरी बाळगणे अनुभवाने शिकवले पाहिजे. स्वातंत्र्यासाठी जन्मलेली माणसे साहजिकच दुष्ट विचारसरणीच्या राज्यकर्त्यांकडून आपल्या स्वातंत्र्यावर होणारे आक्रमण रोखण्यासाठी सतर्क असतात. स्वातंत्र्याला सर्वात मोठा धोका उत्साही, सुजाण पण समजूतदार नसलेल्या माणसांनी केलेल्या कपटी अतिक्रमणात दडलेला आहे."

४५. वरील उतारा न्यायमूर्ती एच. आर. खन्ना यांनी एडीएम जबलपूर येथे आपल्या असहमत मतात उद्धृत केला होता. डिफॉल्ट जामिनाचा प्रश्न वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि अनुच्छेद २१ शी अविभाज्यपणे जोडलेला आहे यावर जोर देण्याची गरज नाही. एडीएम जबलपूरमधील[37] न्यायमूर्ती खन्ना यांच्या अल्पमताच्या मताला न्यायमूर्ती डी. वाय. चंद्रचूड यांनी के. एस. पुट्टास्वामी[38] यांच्या गोपनीयतेच्या निर्णयात मान्यता दिली, ज्यात विद्वान

36 ओल्मस्टेड विरुद्ध अमेरिका, २७७ यूएस ४३८ (१९२८), भिन्नमत

37 एडीएम जबलपुर वि. शिवकान्त शुक्ल (१९७६) २ एससिसि ५२१ (परि ५२९) न्या. एच आर खन्ना द्वारा भिन्नमत

38 के.एस. पुट्टास्वामी वि. यूनियन ऑफ इंडिया (२०१७) १० एससीसी १

न्यायाधीशांनी असे मत व्यक्त केले की घटनेच्या अनुच्छेद २१ च्या अनुपस्थितीतही कायद्याच्या अधिकाराशिवाय एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या जीवनापासून किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवण्याचा राज्याला कोणताही अधिकार नाही; ही आवश्यक धारणा आणि मूल गृहितक[39] आहे. त्यावरून तार्किकदृष्ट्या असे दिसून येते की जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य हे अविभाज्य आहेत आणि ते अधिकार आहेत जे प्रतिष्ठेच्या मानवी अस्तित्वापासून अविभाज्य आहेत.

४६. विल्यम ब्लॅकस्टोन यांनी १९६५ मध्ये 'नैसर्गिक स्वातंत्र्य' या विषयावर लिहिलेल्या आपल्या इंग्लंडच्या कायद्यांवरील भाष्यात निसर्गाच्या अपरिवर्तनीय नियमांनी व्यक्तीला दिलेले निरपेक्ष अधिकार असे वर्णन केले आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार हा अविभाज्य आणि अपरिवर्तनीय अधिकार म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

४७. वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार मानवी प्रतिष्ठा आणि व्यक्तिमत्त्वाच्या अविभाज्य अधिकाराशी थेट संबंधित आहे. प्रतिष्ठेची संकल्पना आपल्या घटनात्मक कायद्याच्या चर्चेच्या केंद्रस्थानी आहे. किंबहुना प्रस्तावनेतच 'व्यक्तीची प्रतिष्ठा' जपण्याची हमी देण्यात आली आहे. वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या अधिकारासह सर्व मानवी हक्क हे एका विशेष मूलभूत अधिकाराचे वैशिष्ट्य आहे, ते म्हणजे स्वत:च्या वैयक्तिक प्रतिष्ठेचा आदर करण्याचा अधिकार, अशी तरतूद राज्यघटनेच्या योजनेत करण्यात आली आहे. याच प्रस्तावाला अभ्यासक हॅना अरेंड यांनीही पाठिंबा दिला आहे. आरेंडयांच्या मते, प्रतिष्ठेमध्ये 'अधिकार असण्याचा अधिकार' आणि 'एखाद्या

39 न्यायमूर्ती डी.वाय. चंद्रचूड, यानी के. एस. पुट्टास्वामी वि. यूनियन ऑफ इंडिया (२०१७) १० एससीसी १ यातील बहुसंख्य मतामध्ये जॉन लोके सेकंड ट्रीटीज (१६९०) असे सांगून स्वातंत्र्य हे नैसर्गिक मूलभूत कायदयाची बाब आहे असे उद्धृत केले.

प्रकारच्या संघटित समुदायाचे[40] समान राजकीय सदस्यत्व मिळण्याचा अधिकार' यांचा समावेश होतो. शिवाय, मानवी प्रतिष्ठा आणि समानतेचा प्रश्न हा वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा पाया आहे, हे जगभरातील घटनात्मक न्यायालयांनी मान्य केले आहे. मुन्न विरुद्ध इलिनॉय[41] या खटल्यात अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाने अमेरिकेच्या राज्यघटनेतील चौदाव्या घटनादुरुस्तीच्या संदर्भात स्वातंत्र्य या शब्दाचे स्पष्टीकरण दिले आणि म्हटले की, "तरतुदीत वापरल्याप्रमाणे 'स्वातंत्र्य' या शब्दाद्वारे, केवळ शारीरिक संयम किंवा तुरुंगाच्या मर्यादेपासून मुक्तता यापेक्षा काहीतरी अधिक अभिप्रेत आहे. याचा अर्थ जिथे वाटेल तिथे जाण्याचे स्वातंत्र्य आणि इतरांच्या समान हक्कांशी विसंगत न राहता अशा पद्धतीने वागण्याचे स्वातंत्र्य, ... म्हणजे (वैयक्तिक)[42] क्षमता विकसित करण्यासाठी आणि त्यांना त्यांचा सर्वोच्च आनंद[43] देण्यासाठी सर्वात योग्य अशा आवाहनांचा आणि आवाहनांचा पाठपुरावा करणे." हे शब्द नंतर या न्यायालयाने अनुच्छेद २१ च्या संदर्भात स्वीकारले आणि जीवन सुचवले

कलम २१ अन्वये केवळ प्राण्यांचे अस्तित्व नव्हे, तर एक सन्मानजनक अस्तित्व[44] आहे.

४८. आता आपण विद्वान एएसजींनी मांडलेल्या युक्तिवादाची चाचणी घेऊया, की जर एखाद्या आरोपीला एखाद्या दिवशी रात्री ११.५० वाजता दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर केले गेले तर सामान्य कलम कायद्याचे कलम ९ लागू झाले नाही तर त्या दिवसातील केवळ काही मिनिटे रिमांड कालावधी मोजण्याच्या उद्देशाने संपूर्ण दिवस म्हणून गणली जातील. अशा स्थितीत पोलिस

40 हनाह अरेंड, द ओरिजिन ऑफ टोटलीटरीअनीझम (१९५१)

41 मून वि. इलिनोयस, ९४ यूएस ११३ (१८७६)

42 पहा जर्मन संविधान (१९४५) आणि द हेलसिंकी अकोर्डस (१९७५)

43 मून वि. इलिनोयस, ९४ यूएस ११३ (१८७६), पान १४२ मून वि. इलिनोयस, खरक सिंग वि. यू.पी राज्य (१९६४) १ एससीआर ३३२ आणि नंतर केएस पुट्टास्वामी वि. यू ओ 1 (2017) १० एससीसी १ यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाद्वारे उद्धृत करून मंजूरी.

44 फ्रांसिस कोरेलि मुलीन वि. प्रशासक, १९८१ एआयआर ७४६ (न्या. पी.एन. भगवती द्वारा)

कोठडीच्या तपासासाठी दहा मिनिटे किंवा त्यापेक्षा कमी वेळ पोलिसांना उपलब्ध होणार आहे. यावर हे लक्षात घेतले पाहिजे की, आरोपीला रात्री ११.५० वाजता दंडाधिकाऱ्यांसमोर हजर करणे, कलम ५७ सीआरपीसीनुसार विहित २४ तासांच्या कालावधीत आरोपीला पोलिसांनी हजर करणे याच्याशी अधिक संबंध आहे. त्यामुळे कलम १६७ (२) सीआरपीसीच्या तरतुदी (अ) बाबतची कायदेशीर स्थिती तपास यंत्रणांच्या बाजूने सोडवता येणार नाही, असे टोकाचे उदाहरण देऊन. आधी सांगितल्याप्रमाणे, जेव्हा कलम १६७ (२) अंतर्गत विहित कालावधीत कोठडीआदेशाचा दिवस समाविष्ट केला जाईल, तेव्हा ते अभियोजन पक्षाला कलम ५७ सीआरपीसीचे त्वरित पालन करण्यास प्रोत्साहित करेल. ६० दिवसांचा कालावधी ५९ दिवस आणि काही तासांपेक्षा कमी करून आरोपीच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या अधिकाराकडे झुकलेला कल कलम २२ (२) आणि अनुच्छेद २१ अन्वये आरोपीला देण्यात आलेल्या घटनात्मक संरक्षणावर आधारित आहे. अशा प्रकारे, एखाद्या आरोपीशी व्यवहार करताना संहितेचा अर्ज वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेच्या अनुल्लंघनीय अधिकाराशी सुसंगत असेल, वर सांगितल्याप्रमाणे.

४९. आता इंग्रजी तत्त्वज्ञ जॉन लॉक कडे परत जाता, ज्यांच्या शब्दाने या निर्णयाची सुरुवात[45] झाली, आम्ही न्याय आणि स्वातंत्र्यासाठी पुढे नेणाऱ्या कायद्याच्या त्या विवेचनाचे समर्थन करून या संदर्भाचे उत्तर देण्याचे ठरविले आहे. सीआरपीसीच्या संबंधित तरतुदी हे कायदे आहेत, जे एखाद्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी आवश्यक आहेत. हे गंभीर गुन्ह्यांमध्ये आरोपी असलेल्या व्यक्तींना मर्यादित नजरकैदेत ठेवण्याच्या सामाजिक गरजेवर नियंत्रण ठेवते. त्यामुळे वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण व्हावे आणि न्यायाशी तडजोड होणार नाही

45 लोकेज यानी द सेकंड ट्रीटीज ऑफ गवरमेंट यात असा युक्तिवाद केला की, सार्वभौमत्व हे लोकांमध्येच आहे आणि वैध सरकाराचे स्वरूप नैसर्गिक हक्क आणि सामाजिक विलेख च्या अनुसार स्पष्टीकरण देतात

आणि मोठ्या योजनेत व्यक्तींना अवाजवी नजरकैदेत ठेवणे टाळले जाईल, असा अर्थ आपण स्वीकारला आहे. न्यायालय म्हणून, एकदा संहितेच्या कायदेशीर अटींची पूर्तता झाली की, कायद्याची अंमलबजावणी करणे आणि बेकायदेशीर स्थानबद्धता रोखणे आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे आमचे कर्तव्य आहे.

५०. सीआरपीसीच्या कलम १६७ लागू करण्यात आणि त्याच्या तपशीलांमध्ये पोकळी असल्याने, आम्ही वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या हेतूला चालना देणारा अर्थ निवडला आहे. यातील आरोपींना १४.०५.२०२० रोजी कोठडी सुनावण्यात आली होती आणि त्यानुसार आरोपपत्र १२.०७.२०२० (म्हणजे साठव्या दिवशी) किंवा त्यापूर्वी दाखल होणे आवश्यक होते. पण तोच दाखल करण्यात आला, फक्त १३.०७.२०२० हा त्यांच्या कोठडीचा ६१ वा दिवस होता. त्यामुळे आरोपींना डिफॉल्ट जामिनाचा अधिकार १३.०७.२०२० रोजी मध्यरात्री १२.०० वाजता मिळाला. त्याच दिवशी आरोपींनी सकाळी ८ वाजून ५३ मिनिटांनी वैधानिक जामीन अर्ज दाखल केला. त्यानंतर ईडीने सकाळी सव्वा अकरा वाजता आरोपपत्र दाखल केले. त्यामुळे दोषारोपपत्रापूर्वीच वैधानिक जामीन अर्ज दाखल करण्यात आले होते. रवींद्रन (उपरोल्लेखित) आणि बिक्रमजीत (उपरोल्लेखित) मध्ये, ज्यांनी संजय दत्त (उपरोल्लेखित) घटना न्यायपीठाचे अनुसरण केले असे म्हटले होते की, आरोपपत्र/ अंतिम अहवाल दाखल होण्यापूर्वी आरोपींना वैधानिक जामीन मिळण्याच्या अव्यवहार्य अधिकाराचा लाभ घेतला तर अशा प्रकारच्या कोणत्याही अर्जामुळे हा अधिकार हताश होणार नाही किंवा संपुष्टात येणार नाही. म्हणून आम्ही जाहीर करतो की निर्धारित ६०/९० दिवसांच्या रिमांड कालावधीखाली कलम 167 सीआरपीसीची गणना दंडाधिकाऱ्यांनी

रिमांडमंजूर केल्याच्या तारखेपासून केली पाहिजे. रिमांडचा पहिला दिवस वगळला तर रिमांडचा कालावधी ६०/९० दिवसांच्या कालावधीपेक्षा जास्त वाढेल आणि त्यामुळे कलम १६७ सीआरपीसी अंतर्गत निर्धारित कालावधीपेक्षा अनधिकृतरित्या नजरकैदेत ठेवले जाईल. ज्या प्रकरणांमध्ये आरोपपत्र/ अंतिम अहवाल ६१/९१ व्या दिवशी किंवा त्यानंतर दाखल केला जातो, अशा प्रकरणांमध्ये आमच्या मते आरोपी वैधानिक जामिनासाठी पात्र असावे. म्हणजेच ६०/९० दिवसांच्या कोठडीची मुदत ज्या क्षणी संपुष्टात येते, त्याच क्षणी आरोपीला जामीन नाकारण्याचा अक्षम्य अधिकार मिळतो.

५१. वरील चर्चा व मताचे अनुसरण करून प्रतिवादींना वैधानिक जामीन मंजूर करण्याचा उच्च न्यायालयाचा आक्षेपित आदेश सीआरपीसीकलम १६७ (२) मधील परंतुक (अ) (२) व्यवस्थित असल्याचे आढळले आहे. त्यामुळे मुंबई उच्च न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशांनी २०.०८.२०२० रोजी पारित केलेला आक्षेपित न्यायनिर्णय आम्ही कायम ठेवतो. या अपिलांमधून उद्भवणारे इतर कोणतेही प्रलंबित मुद्दे या न्यायालयाच्या योग्य न्यायपीठाद्वारे सोडवले जातील.

x-x-x-x-x-x-x-x

<u>अस्वीकरण</u>

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्याय निर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x-x-x-x-x